

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Ю. П. Коренєва

ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Конспект лекцій з навчальної дисципліни

Рекомендовано Методичною радою НУК

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМ. АДМІРАЛА МАКАРОВА

2026

УДК 159.22(075)

К66

Укладач

Ю. П. Коренєва, канд. психол. наук, старший викладач

Рецензент

С. В. Карсканова, канд. психол. наук, доцент

Рекомендовано Методичною радою НУК як навчальний посібник

Коренєва Ю. П.

К66 Диференційна психологія. Конспект лекцій з навчальної дисципліни : навчальний посібник / Ю. П. Коренєва. – Миколаїв : НУК, 2026. – 164 с.

Висвітлено основні теоретико-методологічні засади диференційної психології, проблеми спадковості та середовища, психогенетичні аспекти індивідуальних відмінностей, психологію здібностей, темпераменту, характеру, інтелекту, а також міжгрупові відмінності. Конспект лекцій укладено відповідно до робочої програми дисципліни «Диференційна психологія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Призначено для студентів вузів.

УДК 159.22(075)

© Ю. П. Коренєва, 2026

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2026

ЗМІСТ

Вступ.....	7
-------------------	----------

ЛЕКЦІЯ 1.

Загальні положення диференційної психології.....	8
План лекції.....	8
1. Диференційна психологія як наука.....	9
2. Спадковість і середовище як джерела індивідуальних відмінностей.....	11
3. Психогенетичні методи диференційної психології.....	13
4. Індивід, особистість, індивідуальність.....	15
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>17</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>18</i>
<i>Список використаної літератури.....</i>	<i>18</i>
<i>Інформаційні джерела.....</i>	<i>19</i>

ЛЕКЦІЯ 2.

Індивідуальні відмінності, пов'язані з функціональною асиметрією.....	20
План лекції.....	20
1. Проблема функціональної спеціалізації півкуль та їх взаємодія.....	21
2. Теорії походження асиметрії.....	25
3. Функції лівої та правої півкуль.....	28
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>34</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>35</i>
<i>Список використаної літератури.....</i>	<i>35</i>
<i>Інформаційні джерела.....</i>	<i>36</i>

ЛЕКЦІЯ 3.

Статева диференціація.....	37
План лекції.....	37
1. Біологічні та соціальні аспекти статевої диференціації.....	38
2. Теорії біологічного призначення наявності в природі двох статей.....	41
3. Відмінності між особами чоловічої і жіночої статі.....	43
4. Стадії та теорії формування статевої ідентифікації.....	46
5. Соціальні передумови становлення статеворольової ідентифікації.....	49
6. Когнітивні здібності чоловіків і жінок.....	51
7. Статеві відмінності в емоційній сфері.....	54
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>58</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>59</i>
<i>Список використаної літератури.....</i>	<i>59</i>
<i>Інформаційні джерела.....</i>	<i>60</i>

ЛЕКЦІЯ 4.

Індивідуальні відмінності здібностей.....	61
План лекції.....	61
1. Здібності та обдарованість.....	62
2. Поняття про обдарованість, талант і геніальність.....	66
3. Теорії походження обдарованості, таланту, геніальності.....	69
4. Індивідуальні відмінності інтелекту.....	72
5. Структурні рівні інтелектуальної активності.....	75
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>79</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>80</i>
<i>Список використаної літератури.....</i>	<i>81</i>
<i>Інформаційні джерела.....</i>	<i>81</i>

ЛЕКЦІЯ 5.

Джерела індивідуальних відмінностей.

Особистість, індивід, індивідуальність.....	82
План лекції.....	82
1. Взаємодія середовища та спадковості.....	83

2. Сучасне розуміння спадковості та середовища.....	86
3. Поняття індивіда, особистості, індивідуальності.....	89
4. Спеціальна теорія індивідуальності: попередня та безпосередня характеристики синдрому адаптованості до професії.....	92
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>99</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>100</i>
<i>Список використаної літератури.....</i>	<i>100</i>
<i>Інформаційні джерела.....</i>	<i>101</i>

ЛЕКЦІЯ 6.

Особистісні фактори поведінкових відмінностей.....	102
План лекції.....	102
1. Особистість: диференційно-психологічний аспект.....	103
2. Концепція особистісних рис. Теорія особистісних факторів.....	106
3. Ієрархічна організація особистості.....	108
4. Формально-динамічна модель особистості.....	109
5. Функціональна особистість.....	110
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>113</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>114</i>
<i>Список використаної літератури.....</i>	<i>114</i>
<i>Інформаційні джерела.....</i>	<i>115</i>

ЛЕКЦІЯ 7.

Темперамент і характер.....	116
План лекції.....	116
1. Історія вчення про темперамент.....	117
2. Конституційний підхід до темпераменту.....	120
3. Вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності.....	122
4. Характеристика типів темпераменту.....	124
5. Місце характеру у структурі індивідуальності.....	127
6. Характер та інші властивості індивідуальності.....	129
7. Структура характеру.....	131

8. Зв'язок характеру і темпераменту.....	133
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>136</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>137</i>
<i>Список використаної літератури.....</i>	<i>138</i>
<i>Інформаційні джерела.....</i>	<i>138</i>

ЛЕКЦІЯ 8.

Соціально-класові відмінності.....	139
План лекції.....	139
1. Методи вивчення соціально-класових відмінностей.....	140
2. Класові відмінності у психологічному розвитку.....	142
3. Соціально-економічний статус та інтелект.....	144
4. Сільсько-міські та інші регіональні відмінності.....	145
<i>Питання для самоконтролю.....</i>	<i>147</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>148</i>
<i>Список використаної літератури.....</i>	<i>149</i>
<i>Інформаційні джерела.....</i>	<i>149</i>

ГЛОСАРІЙ ДО КОНСПЕКТУ ЛЕКЦІЙ

«ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ».....	150
---------------------------------------	------------

ДОДАТКИ ДО КОНСПЕКТУ ЛЕКЦІЙ

«ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ».....	155
Додаток А. Структурно-логічна схема індивідуальності.....	155
Додаток Б. Таблиця типів темпераменту.....	156
Додаток В. Алгоритм психологічного аналізу особистості.....	157
Додаток Г. Структурно-логічна схема формування характеру.....	158
Додаток Д. Практична пам'ятка студенту-психологу.....	159
Додаток Е. Таблиця порівняння понять.....	160
Додаток Ж. Схема взаємозв'язку темпераменту і характеру.....	161
Додаток З. Практична пам'ятка щодо професійного саморозвитку психолога.....	162

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Диференційна психологія» спрямована на формування у студентів системи знань про психологічні закономірності індивідуальних відмінностей особистості, природу здібностей, темпераменту, характеру, інтелекту а також статевих і соціально-психологічних відмінностей. Дисципліна має важливе значення у професійній підготовці майбутніх психологів, оскільки дає змогу глибше зрозуміти унікальність психічної організації людини, механізми формування індивідуальності та особливості поведінки особистості в різних життєвих ситуаціях.

Конспект лекцій укладено відповідно до робочої програми дисципліни «Диференційна психологія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. У посібнику висвітлено основні теоретико-методологічні засади диференціальної психології, проблеми спадковості та середовища, психогенетичні аспекти індивідуальних відмінностей, психологію здібностей, темпераменту, характеру, інтелекту, а також міжгрупові відмінності.

Матеріали конспекту лекцій можуть бути використані студентами під час підготовки до семінарських занять, самостійної роботи, модульного контролю та підсумкового оцінювання.

ЛЕКЦІЯ 1.

Загальні положення диференційної психології

Мета лекції: сформувати у студентів цілісне уявлення про диференційну психологію як самостійну галузь психологічної науки, розкрити її предмет, об'єкт, основні завдання та методи дослідження індивідуальних відмінностей особистості; ознайомити з проблемою співвідношення спадковості та середовища у формуванні індивідуальності, а також із психогенетичними підходами до вивчення психічних властивостей людини; сприяти розвитку наукового розуміння понять «індивід», «особистість» та «індивідуальність» у структурі психологічного знання.

План лекції

1. Диференційна психологія як наука.
2. Спадковість і середовище як джерела індивідуальних відмінностей.
3. Психогенетичні методи диференційної психології.
4. Індивід, особистість, індивідуальність.

Ключові терміни та поняття: диференційна психологія, індивідуальні відмінності, психіка, особистість, індивід, індивідуальність, суб'єкт діяльності, темперамент, характер, здібності, інтелект, психогенетика, спадковість, середовище, генотип, фенотип, психічні властивості, психологічні особливості, міжіндивідуальні відмінності, внутрішньоіндивідуальні відмінності, близнюковий метод, генеалогічний метод, метод прийомних дітей, варіативність психічних

властивостей, психологічна структура особистості, соціалізація, розвиток особистості, детермінанти поведінки, індивідуально-психологічні властивості.

1. Диференційна психологія як наука

Диференційна психологія є однією з фундаментальних галузей сучасної психологічної науки, що досліджує природу, механізми формування та прояву індивідуально-психологічних відмінностей між людьми. Її центральним завданням є пояснення того, чому люди, перебуваючи в однакових умовах, по-різному мислять, відчують, поведуться, навчаються, реагують на життєві обставини та здійснюють професійну діяльність.

На відміну від загальної психології, яка досліджує універсальні закономірності функціонування психіки, диференційна психологія акцентує увагу саме на унікальності людини, на її індивідуальних особливостях, психологічній своєрідності та неповторності. Вона досліджує відмінності у темпераменті, характері, здібностях, інтелекті, емоційній сфері, мотивації, поведінці, стилях діяльності та спілкування.

Виникнення диференційної психології як окремої галузі науки пов'язують із розвитком експериментальної психології наприкінці XIX – початку XX ст. Значний внесок у становлення диференційної психології зробили Ф. Гальтон, В. Штерн, А. Біне, Дж. Кеттел, Ч. Спірмен та інші дослідники. Саме Френсіс Гальтон одним із перших почав систематично досліджувати індивідуальні відмінності між людьми, застосовуючи статистичні методи та психологічне тестування.

Вільям Штерн увів термін «диференційна психологія» та визначив її як науку про суттєві психологічні відмінності між людьми. Учений наголошував, що кожна особистість має

власну систему психічних властивостей, яка формується внаслідок взаємодії біологічних і соціальних чинників.

Об'єктом диференційної психології є людина як носій індивідуально-психологічних властивостей.

Предметом диференційної психології виступають індивідуальні, типологічні та групові психологічні відмінності людей, закономірності їх формування та прояву.

Основними завданнями диференційної психології є:

- вивчення природи індивідуальних відмінностей;
- дослідження співвідношення спадковості та середовища;
- аналіз психологічної структури особистості;
- вивчення темпераменту, характеру, здібностей та інтелекту;
- дослідження міжстатевих, вікових, соціальних і професійних відмінностей;
- розробка психодіагностичних методів оцінювання індивідуальних особливостей;
- прогнозування поведінки особистості в різних умовах діяльності.

Сучасна диференційна психологія тісно пов'язана з багатьма галузями психологічного знання: загальною, віковою, соціальною, клінічною та педагогічною психологією, а також із психофізіологією, психологією праці й психогенетикою.

Особливе значення диференційна психологія має у професійній діяльності психолога. Розуміння індивідуальних особливостей людини дозволяє правильно будувати психологічне консультування, психодіагностику, профорієнтацію, психотерапевтичну роботу та психологічний супровід особистості.

Важливим напрямом сучасної диференційної психології є дослідження психологічної варіативності людини в умовах соціальних змін, інформаційного навантаження, професійного стресу та кризових ситуацій. У сучасному суспільстві дедалі більшої актуальності набувають питання індивідуальної

стресостійкості, емоційного інтелекту, когнітивної гнучкості та психологічної адаптації.

Таблиця 1 – Основні напрями дослідження диференційної психології

Напрямок дослідження	Зміст
Темперамент	Вивчення динамічних властивостей психіки
Характер	Дослідження стійких рис особистості
Здібності	Аналіз індивідуальних можливостей діяльності
Інтелект	Дослідження пізнавальних здібностей
Психогенетика	Вивчення ролі спадковості та середовища
Статеві відмінності	Аналіз психологічних особливостей чоловіків і жінок
Соціальні відмінності	Дослідження впливу соціального середовища

2. Спадковість і середовище як джерела індивідуальних відмінностей

Однією з центральних проблем диференційної психології є питання про співвідношення спадковості та середовища у формуванні особистості. Упродовж багатьох десятиліть психологи, біологи, філософи та соціологи намагалися з'ясувати, які чинники більшою мірою визначають індивідуальні особливості людини – генетичні чи соціальні.

Спадковість – це сукупність біологічних властивостей організму, які передаються від батьків до дітей через генетичний апарат. Вона створює певні природні передумови розвитку психіки, темпераменту, нервової системи, здібностей та інших індивідуальних характеристик.

Середовище – це сукупність зовнішніх умов, у яких живе та розвивається людина. До середовища належать сім'я, культура, освіта, соціальні групи, умови виховання, професійна

діяльність, інформаційний простір та соціальні взаємини.

Сучасна психологія відмовилася від одностороннього пояснення розвитку особистості лише спадковістю або лише середовищем. Найбільш поширеним є інтегративний підхід, згідно з яким психічний розвиток людини є результатом складної взаємодії біологічних та соціальних чинників.

Генетичні фактори впливають на:

- тип нервової системи;
- темперамент;
- деякі особливості інтелекту;
- емоційну реактивність;
- рівень енергетичної активності;
- схильність до певних психічних станів.

Соціальне середовище формує:

- систему цінностей;
- моральні установки;
- мотивацію;
- стиль поведінки;
- самооцінку;
- комунікативні навички;
- професійні інтереси.

Особливо важливою є роль сім'ї як первинного соціального середовища. Саме в сім'ї дитина засвоює перші моделі поведінки, формує уявлення про себе та світ, навчається емоційної взаємодії та соціальної адаптації.

Водночас навіть за однакових умов виховання люди можуть суттєво відрізнитися між собою. Це свідчить про значну роль індивідуальних біологічних передумов розвитку.

У сучасній психології широко використовується поняття «генотип» – сукупність спадкових особливостей організму, а також поняття «фенотип» – індивідуальні прояви людини, що формуються в результаті взаємодії генотипу та

середовища.

Особливу увагу дослідники приділяють поняттю пластичності психіки. Навіть за наявності певних генетичних передумов розвиток особистості значною мірою залежить від умов життя, виховання та власної активності людини.

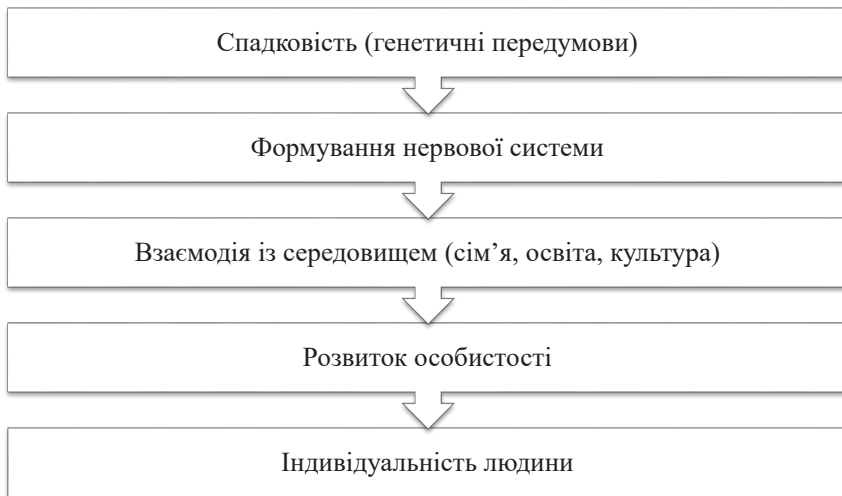

Схема 1 – Взаємодія спадковості та середовища

3. Психогенетичні методи диференційної психології

Психогенетика є міждисциплінарною галуззю знань, що виникла на перетині психології, генетики та біології. Її основне завдання полягає у вивченні ролі спадковості та середовища у формуванні психічних властивостей людини.

Психогенетичні методи дозволяють встановити ступінь впливу генетичних факторів на розвиток темпераменту, інтелекту, здібностей, особистісних рис та поведінки (табл. 1).

Одним із найважливіших методів є близнюковий метод. Він ґрунтується на порівнянні однопайцевих та різнопайцевих

близнюків. Однояйцеві близнюки мають майже ідентичний генотип, тому подібність між ними значною мірою пов'язана зі спадковістю.

Іншим важливим методом є генеалогічний метод, який передбачає вивчення родоводу людини та аналіз передачі певних психічних властивостей у поколіннях.

Метод прийомних дітей дозволяє дослідити вплив середовища шляхом порівняння психологічних особливостей дитини з біологічними та прийомними батьками.

Також використовуються:

- популяційний метод;
- біографічний метод;
- лонгітюдні дослідження;
- методи статистичного аналізу.

Сучасні психогенетичні дослідження доводять, що жодна психічна властивість не визначається лише одним фактором. Більшість психологічних характеристик формуються під впливом комплексу генетичних і соціальних чинників.

Особливо активно сьогодні досліджуються:

- генетичні передумови інтелекту;
- спадковість темпераменту;
- генетичні аспекти емоційності;
- схильність до тривожності;
- особливості когнітивного стилю;
- генетичні фактори психічних розладів.

Разом із тим результати психогенетичних досліджень потребують обережного тлумачення. Недопустимим є біологічний детермінізм – перебільшення ролі спадковості у розвитку людини.

Таблиця 1 – Основні психогенетичні методи

Метод	Характеристика
Близнюковий	Порівняння одно- і різнояйцевих близнюків
Генеалогічний	Аналіз спадковості в поколіннях
Метод прийомних дітей	Вивчення впливу середовища
Популяційний	Дослідження великих груп людей
Лонгітюдний	Тривале спостереження розвитку особистості

4. Індивід, особистість, індивідуальність

У диференційній психології особливе значення мають поняття «індивід», «особистість» та «індивідуальність». Хоча ці поняття взаємопов'язані, вони не є тотожними (схема 2).

Індивід – це окрема людина як представник людського роду, носій біологічних властивостей та природних особливостей.

Поняття «особистість» характеризує людину як соціальну істоту, яка формується в процесі суспільного життя, виховання та діяльності. Особистість включає систему цінностей, мотивів, переконань, установок та соціальних ролей.

Індивідуальність – це унікальне поєднання психічних, фізіологічних та соціальних властивостей людини, яке робить її неповторною.

Формування індивідуальності відбувається протягом усього життя людини під впливом:

- спадковості;
- соціального середовища;
- виховання;
- навчання;
- діяльності;
- життєвого досвіду;
- саморозвитку.

Особистість є складною багаторівневою системою. У її структурі виділяють:

- спрямованість;
- характер;
- темперамент;
- здібності;
- систему мотивації;
- емоційно-вольову сферу;
- самосвідомість.

У сучасній психології людина розглядається не як пасивний об'єкт впливу середовища, а як активний суб'єкт діяльності та власного розвитку.

Диференційна психологія дозволяє зрозуміти, чому навіть за однакових умов люди демонструють різні способи поведінки, різний рівень адаптації, різні стилі мислення та різні життєві стратегії.

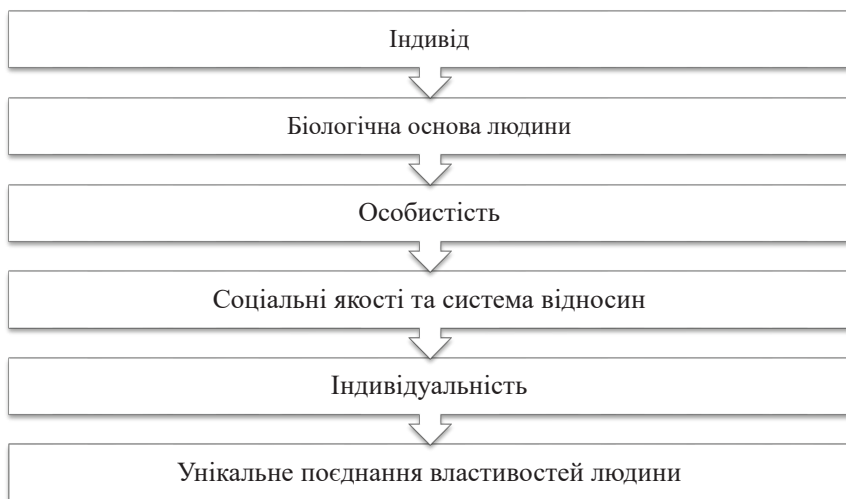

Схема 2 – Співвідношення понять

Питання для самоконтролю

1. Що є об'єктом і предметом диференційної психології?
2. У чому полягає специфіка диференційної психології як науки?
3. Які основні завдання диференційної психології?
4. Який внесок у розвиток диференційної психології зробили Ф. Гальтон та В. Штерн?
5. Які індивідуально-психологічні властивості вивчає диференційна психологія?
6. Які основні напрями сучасної диференційної психології?
7. У чому полягає проблема співвідношення спадковості та середовища?
8. Що таке генотип і фенотип?
9. Які психічні властивості значною мірою залежать від спадковості?
10. Яку роль відіграє соціальне середовище у формуванні особистості?
11. У чому полягає сутність психогенетики?
12. Які психогенетичні методи застосовуються у диференційній психології?
13. У чому полягає специфіка близнюкового методу?
14. Що дозволяє дослідити метод прийомних дітей?
15. Чим відрізняються поняття «індивід», «особистість» та «індивідуальність»?
16. Які фактори впливають на формування індивідуальності?
17. Яку роль у розвитку особистості відіграє соціалізація?
18. Чому люди, перебуваючи в однакових умовах, поведуться по-різному?
19. Яке значення має диференційна психологія у професійній діяльності психолога?
20. Які сучасні проблеми досліджує диференційна психологія?

Список рекомендованої літератури

1. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості у кризових ситуаціях : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2021. 312 с.
2. Кокун О. М. Психологія професійної життестійкості особистості : монографія. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 245 с.
3. Корольчук М. С. Психологія стресу та стресових розладів : навчальний посібник. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2021. 340 с.
4. Максименко С. Д. Психологічна діагностика : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2021. 264 с.
5. Москалець В. П. Психологія особистості : підручник. Київ : Ліра-К, 2021. 564 с.
6. Психологія екстремальних ситуацій : навчальний посібник / за ред. Н. Є. Завацької. Київ : Видавничий дім «Слово», 2022. 356 с.
7. Психологія травматичного досвіду : навчальний посібник / за ред. Т. М. Титаренко. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2021. 318 с.
8. Цимбалюк І. М. Психологія стресу : навчальний посібник. Київ : Професіонал, 2021. 304 с.

Список використаної літератури

1. American Psychological Association. Clinical Practice Guideline for the Treatment of Posttraumatic Stress Disorder. Washington, DC : APA, 2021.
2. Inter-Agency Standing Committee. Guidelines on Mental Health and Psychosocial Support in Emergency Settings. Geneva : IASC, 2021.
3. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. Київ : МОН України, 2022.

4. Міністерство охорони здоров'я України. Психічне здоров'я та психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій : методичні рекомендації. Київ : МОЗ України, 2022.
5. World Health Organization. Mental health and psychosocial support in emergencies. Geneva : WHO, 2022.

Інформаційні джерела

1. Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO). URL: <https://www.who.int>
2. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua>
3. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua>
4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
5. Український інститут когнітивно-поведінкової терапії. URL: <https://i-cbt.org.ua>

ЛЕКЦІЯ 2.

Індивідуальні відмінності, пов'язані з функціональною асиметрією

Мета лекції: сформувати у студентів цілісне наукове уявлення про функціональну асиметрію головного мозку як одну з психофізіологічних основ індивідуальних відмінностей особистості; розкрити особливості функціональної спеціалізації лівої та правої півкуль мозку, механізми їхньої взаємодії, основні теорії походження асиметрії та значення міжпівкульної організації для психічної діяльності людини; ознайомити з роллю функціональної асиметрії у формуванні стилів мислення, мовлення, емоційної регуляції, пізнавальної діяльності, навчання та професійної поведінки; сприяти розвитку у майбутніх психологів навичок аналізу індивідуально-психологічних особливостей людини з урахуванням специфіки міжпівкульної організації мозку.

План лекції

1. Проблема функціональної спеціалізації півкуль та їх взаємодія.
2. Теорії походження асиметрії.
3. Функції лівої та правої півкуль.

Ключові терміни та поняття: *функціональна асиметрія мозку, міжпівкульна взаємодія, латералізація функцій, ліва півкуля, права півкуля, домінування півкуль, спеціалізація півкуль, мозолисте тіло, нейропсихологія, психофізіологія, міжпівкульні зв'язки, когнітивні процеси, вербально-логічне*

мислення, образне мислення, просторове сприймання, мовленнєві функції, емоційна регуляція, функціональна організація мозку, психічна діяльність, функціональна система, індивідуальні відмінності, праворукість, ліворукість, амбідекстрія, пластичність мозку, когнітивний стиль, інтуїція, аналітичне мислення, емоційний інтелект, психогенез асиметрії, нейрофізіологічні механізми, психічні функції, сенсомоторна організація, латеральний профіль особистості, міжпівкульна координація, нейропластичність, психологічна адаптація, психодіагностика функціональної асиметрії.

1. Проблема функціональної спеціалізації півкуль та їх взаємодія

Проблема функціональної спеціалізації півкуль головного мозку є однією з важливих тем диференційної психології, оскільки вона дозволяє пояснити частину індивідуальних відмінностей між людьми у сприйманні інформації, мисленні, мовленні, емоційному реагуванні, творчості, просторовій орієнтації, навчальній діяльності та поведінці. Людський мозок має складну організацію, у якій ліва і права півкулі не дублюють одна одну повністю, а виконують як спільні, так і відносно спеціалізовані функції.

Функціональна асиметрія мозку – це нерівнозначність участі лівої та правої півкуль у забезпеченні різних психічних процесів. Вона означає, що певні функції можуть переважно забезпечуватися однією півкулею, хоча в реальній психічній діяльності обидві півкулі постійно взаємодіють між собою. Тому сучасна психологія не розглядає ліву і праву півкулі як ізольовані системи. Навпаки, психічна діяльність людини є результатом їхньої складної інтеграції.

Історично інтерес до проблеми півкульової асиметрії виник у зв'язку з клінічними спостереженнями за людьми, які мали

локальні ураження головного мозку. Було встановлено, що пошкодження певних ділянок лівої півкулі часто призводить до мовленнєвих порушень, тоді як ураження правої півкулі може супроводжуватися труднощами просторового сприймання, розпізнавання образів, емоційної інтонації та цілісного сприйняття ситуації.

Особливо важливими для розвитку уявлень про функціональну спеціалізацію півкуль стали дослідження мовленнєвих центрів. Центр Брока, пов'язаний із моторною організацією мовлення, та центр Верніке, пов'язаний із розумінням мовлення, у більшості праворуких людей локалізуються в лівій півкулі. Це стало підставою для висновку про провідну роль лівої півкулі у мовленнєвій діяльності.

Однак подальші дослідження показали, що така спеціалізація не є абсолютною. Права півкуля також бере участь у мовленні, але переважно забезпечує його інтонаційне, емоційне, образне та контекстуальне забарвлення. Наприклад, людина може граматично правильно зрозуміти речення, але не вловити іронію, сарказм, емоційний підтекст або прихований смисл, якщо порушена робота правопівкульних механізмів.

Таким чином, функціональна асиметрія не означає, що одна півкуля «головна», а інша «другорядна». Кожна півкуля виконує специфічний внесок у психічну діяльність. Ліва півкуля частіше пов'язана з послідовним аналізом, мовленням, логічними операціями, рахунком, абстрактним мисленням. Права півкуля більше залучена до просторового сприймання, образного мислення, емоційного розпізнавання, музичного сприйняття, інтуїтивного й цілісного охоплення ситуації.

У диференційній психології важливо не лише знати загальні функції півкуль, а й розуміти, що ступінь функціональної асиметрії може відрізнятися в різних людей. Одні люди мають більш виражену лівопівкульну організацію психічної діяльності, інші – більш виражену правопівкульну або

змішану. Це може проявлятися в особливостях навчання, професійних нахилах, стилях мислення, емоційності, творчості, способах розв'язання проблем.

Наприклад, люди з відносним переважанням лівопівкульних стратегій частіше тяжіють до структурованого аналізу, точності, логіки, послідовності, мовного кодування інформації. Вони можуть легше працювати з текстами, цифрами, правилами, алгоритмами. Люди з більш вираженими правопівкульними стратегіями часто краще орієнтуються в образах, просторових відношеннях, інтонаціях, емоційних нюансах, цілісних ситуаціях, творчих завданнях.

Водночас у сучасній науці важливо уникати спрощених уявлень на кшталт «ліва півкуля – логіка, права – творчість». Такий поділ є занадто примітивним. Насправді будь-яка складна діяльність потребує участі обох півкуль. Наприклад, творчість вимагає не лише образності, а й аналізу, планування, перевірки результату. Мовлення потребує не лише граматики, а й емоційного забарвлення, контексту, інтонації. Навчання вимагає одночасно пам'яті, уваги, мови, просторових уявлень, мотивації та емоційної регуляції.

Функціональна спеціалізація півкуль проявляється також у моторній сфері. Найбільш відомим прикладом є праворукість і ліворукість. У більшості людей домінує права рука, що пов'язано з домінуванням лівої півкулі щодо моторного контролю. Проте ліворукість не є патологією або відхиленням. Вона відображає інший варіант функціональної організації мозку. Сучасна психологія підкреслює, що примусове переучування ліворуких дітей може негативно впливати на емоційний стан, мовлення, письмо, самооцінку та навчальну адаптацію.

Важливим поняттям є міжпівкульна взаємодія. Вона забезпечується передусім мозолистим тілом – системою нервових волокон, що з'єднує ліву і праву півкулі. Завдяки міжпівкульній взаємодії інформація, яка обробляється однією півкулею,

може інтегруватися з інформацією іншої. Саме ця взаємодія дозволяє людині одночасно аналізувати деталі й бачити цілісну картину, розуміти слова й емоційний підтекст, виконувати точні рухи й орієнтуватися в просторі.

У нормі психічна діяльність людини має інтегрований характер. Якщо міжпівкульна взаємодія порушується, це може проявлятися у труднощах координації, письма, читання, просторової орієнтації, регуляції емоцій, навчання. Саме тому в нейропсихології та педагогічній психології значну увагу приділяють розвитку міжпівкульних зв'язків у дітей, особливо при труднощах навчання.

У диференційній психології проблема функціональної асиметрії має велике значення для розуміння індивідуального стилю діяльності. Індивідуальний стиль діяльності – це стійка система способів, прийомів і стратегій, за допомогою яких людина виконує завдання відповідно до своїх психофізіологічних особливостей. Функціональна асиметрія може впливати на те, як людина краще сприймає матеріал: через слова, схеми, образи, практичні дії, логічні пояснення або цілісні ситуації.

Для майбутніх психологів розуміння функціональної асиметрії важливе з кількох причин. По-перше, воно допомагає краще розуміти індивідуальні відмінності клієнтів. По-друге, дозволяє враховувати особливості дітей у навчанні. По-третє, допомагає уникати стигматизації ліворуких або людей із нетиповою латералізацією. По-четверте, сприяє більш точному розумінню зв'язку між мозковою організацією та психічними проявами.

Отже, функціональна спеціалізація півкуль є важливою основою індивідуальних відмінностей, але її не можна розуміти спрощено. Ліва і права півкулі не протистоять одна одній, а взаємодіють у забезпеченні складної психічної діяльності. Саме баланс спеціалізації та інтеграції створює умови для повноцінного психічного функціонування людини.

2. Теорії походження асиметрії

Питання про походження функціональної асиметрії мозку є складним і багатограним. У психології, нейропсихології, психофізіології та еволюційній біології існує кілька підходів до пояснення того, чому ліва і права півкулі мозку людини виконують різні функції та чому в людей формуються індивідуальні варіанти латералізації.

Функціональна асиметрія не виникає випадково. Вона є результатом тривалого еволюційного, біологічного, генетичного, соціального та індивідуального розвитку. Її становлення залежить від спадкових чинників, особливостей внутрішньоутробного розвитку, дозрівання нервової системи, мовленнєвого розвитку, рухової активності, навчання, культури й соціального середовища.

Однією з найдавніших є еволюційна теорія походження асиметрії. Вона пояснює функціональну спеціалізацію півкуль як результат еволюційного розвитку людини. У процесі еволюції у людини поступово ускладнювалися форми діяльності: праця, мовлення, соціальна комунікація, використання знарядь, планування, передача досвіду. Це вимагало більш спеціалізованої мозкової організації.

З еволюційної точки зору, латералізація функцій могла бути перевагою, оскільки розподіл завдань між півкулями робив роботу мозку більш ефективною. Якщо обидві півкулі виконували б абсолютно однакові функції, це могло б знижувати швидкість і точність обробки інформації. Спеціалізація дозволяє мозку паралельно обробляти різні типи інформації: мовну, просторову, емоційну, аналітичну, образну.

Особливо важливим еволюційним чинником вважається розвиток мовлення. Мовлення стало основою соціальної взаємодії, передачі знань, організації спільної діяльності. У більшості людей мовленнєві функції закріпилися переважно за лівою півкулею. Це могло сприяти розвитку

праворукості, оскільки ліва півкуля контролює рухи правої частини тіла.

Генетична теорія пояснює походження асиметрії спадковими факторами. Згідно з цим підходом, схильність до певного типу латералізації може передаватися спадково. Наприклад, праворукість частіше спостерігається в сім'ях, де більшість родичів є праворукими. Водночас генетичне успадкування асиметрії не є жорстким і прямим. Навіть у родині праворуких батьків може народитися ліворука дитина, і навпаки.

Сучасні дослідження свідчать, що латералізація є полігенним явищем, тобто залежить не від одного гена, а від складної взаємодії багатьох генетичних факторів. Крім того, важливу роль відіграють умови розвитку, тому генетична схильність не визначає остаточної структури функціональної асиметрії.

Біологічна, або нейрофізіологічна, теорія пов'язує походження асиметрії з особливостями розвитку мозку, нервової системи, гормонального впливу та дозрівання мозкових структур. Зокрема, дослідники звертають увагу на те, що півкулі мозку можуть дозрівати нерівномірно. У різні вікові періоди одна півкуля може бути більш активною в певних функціях, а з розвитком дитини відбувається поступова спеціалізація й інтеграція.

Важливим є також внутрішньоутробний період розвитку. На формування мозкової асиметрії можуть впливати генетичні механізми, гормональний фон, умови вагітності, особливості дозрівання нервової системи. Це означає, що функціональна асиметрія починає формуватися ще до народження, хоча її прояви стають помітнішими пізніше – у руховій активності, мовленні, пізнавальному розвитку.

Соціокультурна теорія підкреслює роль середовища, виховання, культури та навчання у формуванні асиметрії. Протягом тривалого часу в багатьох культурах праворукість вважалася нормою, а ліворукість – небажаною особливістю. Ліворуких дітей часто переучували писати правою рукою, що могло впливати на їхній психічний розвиток, викликати

напруження, тривожність, труднощі письма, мовлення або навчальної адаптації.

Соціокультурний підхід показує, що прояви асиметрії можуть змінюватися під впливом навчання. Наприклад, професійна діяльність музикантів, художників, спортсменів, хірургів, операторів складних систем може розвивати певні функціональні можливості мозку та міжпівкульну взаємодію. Людина не є лише носієм готової мозкової організації; її функціональна система формується у діяльності.

Діяльнісна теорія походження асиметрії пов'язує розвиток півкульної спеціалізації з активною діяльністю людини. Згідно з цим підходом, мозок розвивається у процесі взаємодії з предметним і соціальним світом. Мовлення, письмо, читання, малювання, музика, спорт, професійні дії – усе це формує функціональні системи мозку.

Наприклад, розвиток письма пов'язаний із координацією моторних, зорових, мовленнєвих і просторових функцій. Якщо дитина навчається писати, її мозок поступово формує складну систему взаємодії між півкулями. Так само навчання музиці активізує слухові, моторні, емоційні та просторові механізми.

Важливою є також теорія компенсації. Вона пояснює, що при порушенні або недостатній активності одних мозкових систем інші можуть частково перебирати на себе певні функції. Наприклад, у людей із ранніми ураженнями лівої півкулі мовленнєві функції іноді можуть частково формуватися за участю правої півкулі. Це свідчить про пластичність мозку, особливо в дитячому віці.

Пластичність мозку означає здатність нервової системи змінювати свою організацію під впливом досвіду, навчання, травми або реабілітації. Цей принцип дуже важливий для психологічної практики, оскільки показує, що індивідуальні особливості мозкової організації не є абсолютно незмінними.

У сучасній науці найбільш прийнятним є інтегративний підхід до походження функціональної асиметрії. Він визнає,

що асиметрія формується під впливом багатьох чинників: генетичних, біологічних, нейрофізіологічних, соціальних, культурних, діяльнісних та індивідуально-психологічних.

Для диференційної психології особливо важливо, що функціональна асиметрія має індивідуальні варіанти. Не існує одного універсального типу мозкової організації, однакового для всіх людей. Є праворукі, ліворукі, амбідекстри; є люди з більш вираженою мовленнєвою латералізацією, а є люди з більш гнучким розподілом функцій між півкулями.

Це має практичне значення у психологічній діагностиці, освіті, профорієнтації та консультуванні. Наприклад, дитина з ліворукістю або змішаною латералізацією може мати специфічний темп формування письма, читання, просторової орієнтації. Але це не означає зниження інтелекту або патологію. Завдання психолога – не оцінювати такі особливості як «порушення», а розуміти їх і допомагати людині використовувати власні сильні сторони.

Таким чином, походження функціональної асиметрії не можна пояснити лише спадковістю або лише вихованням. Це складний процес, у якому поєднуються біологічні передумови, соціальний досвід, навчання, діяльність і пластичність мозку. Саме тому вивчення теорій походження асиметрії є важливим для розуміння природи індивідуальних відмінностей людини.

3. Функції лівої та правої півкуль

Функції лівої та правої півкуль головного мозку є предметом багатьох психологічних, нейропсихологічних і психофізіологічних досліджень (таблиця 1). У межах диференційної психології ця тема має особливе значення, оскільки дозволяє пояснити відмінності між людьми у стилях мислення, способах сприймання, емоційності, навчанні, комунікації, професійних схильностях і творчості.

Ліва півкуля у більшості людей пов'язана з мовленням, логічним мисленням, послідовною обробкою інформації, аналізом деталей, рахунком, граматичною структурою мовлення, плануванням, категоризацією. Вона обробляє інформацію переважно поетапно, послідовно, аналітично. Це означає, що ліва півкуля краще працює там, де потрібно розкласти завдання на частини, встановити причинно-наслідкові зв'язки, сформулювати поняття, побудувати логічне судження.

У навчальній діяльності лівопівкульні механізми особливо важливі для читання, письма, засвоєння правил, граматики, математичних операцій, логічного аналізу тексту. Студент із добре розвиненими лівопівкульними стратегіями може краще засвоювати матеріал через структуровані конспекти, визначення, класифікації, таблиці, алгоритми та послідовні пояснення.

Однак ліва півкуля не відповідає за «розум» загалом. Вона забезпечує лише певний тип організації психічної діяльності. Якщо людина добре володіє логічним аналізом, це не означає, що інші способи мислення менш важливі. У реальному житті аналітичне мислення має поєднуватися з емоційним розумінням, інтуїцією, образністю, соціальною чутливістю.

Права півкуля пов'язана з цілісним сприйманням, образним мисленням, просторовою орієнтацією, розпізнаванням облич, емоційною інтонацією, музичним сприйняттям, невербальною комунікацією, інтуїтивним оцінюванням ситуації. Вона обробляє інформацію не стільки послідовно, скільки цілісно й одночасно.

Права півкуля дозволяє людині бачити загальний контекст, розпізнавати емоційний стан співрозмовника, відчувати підтекст, працювати з метафорами, символами, образами, просторовими схемами. Вона важлива для творчості, художнього сприйняття, музики, естетичного переживання, соціальної інтуїції.

У психологічній практиці правопівкульні механізми мають велике значення для розуміння невербальних проявів клієнта. Психолог сприймає не лише слова, а й інтонацію, паузи, міміку, позу, емоційне забарвлення, невідповідність між змістом мовлення і невербальною поведінкою. Це потребує цілісного, контекстного сприймання, у якому права півкуля відіграє важливу роль.

Ліва і права півкулі по-різному беруть участь в емоційній регуляції. Деякі дослідження свідчать, що права півкуля більшою мірою залучена до розпізнавання емоцій, особливо за мімікою, інтонацією та невербальними сигналами. Вона також важлива для переживання емоційної насиченості ситуації. Ліва півкуля більше пов'язана з вербалізацією емоцій, тобто з можливістю назвати, описати й усвідомити власні переживання.

Це має практичне значення. Людина може сильно переживати емоцію, але не мати слів для її опису. У такому випадку психологічна допомога може включати не лише розмову, а й образні, тілесні, арттерапевтичні або метафоричні методи. Навпаки, людина може добре пояснювати свої переживання словами, але бути від'єднаною від емоційного досвіду. Це також свідчить про особливості взаємодії різних систем психіки.

У сфері мовлення ліва півкуля забезпечує граматичну, лексичну, логічну й послідовну організацію мовлення. Права півкуля допомагає розуміти інтонацію, гумор, підтекст, метафору, емоційне забарвлення. Наприклад, фраза «Ну, чудово!» може означати справжнє схвалення або іронію. Ліва півкуля аналізує слова, а права – контекст і тон.

У сфері просторового сприймання провідну роль часто відіграє права півкуля. Вона допомагає орієнтуватися в просторі, розпізнавати форми, відстані, напрямки, цілісні образи. Це важливо для малювання, архітектури, водіння, спорту, геометрії, роботи з картами, схемами, просторовими моделями.

У сфері мислення ліва півкуля переважно підтримує аналітичне, вербально-логічне мислення, а права – образне, інтуїтивне, контекстне, метафоричне. Але ефективне мислення вимагає їх взаємодії. Наприклад, наукове відкриття може починатися з інтуїтивного образу або гіпотези, але потім потребує логічної перевірки, аргументації, доказів і систематизації.

У сфері пам'яті ліва півкуля більше пов'язана з вербальною пам'яттю: словами, поняттями, текстами, послідовностями. Права півкуля більше пов'язана з образною, просторовою та емоційною пам'яттю. Саме тому одні люди краще запам'ятовують через читання й конспектування, інші – через схеми, зображення, асоціації, ситуації, просторові образи.

У сфері професійної діяльності особливості півкульної організації можуть проявлятися в індивідуальних схильностях. Люди з вираженими аналітичними стратегіями можуть тяжіти до роботи з текстами, законами, математикою, програмуванням, науковим аналізом. Люди з вираженими образно-просторовими й інтуїтивними стратегіями можуть проявляти себе в мистецтві, дизайні, архітектурі, музиці, практичній психології, рекламі, комунікації.

Однак професійну придатність не можна визначати лише за умовним «типом півкулі». Будь-яка професія потребує комплексу здібностей. Наприклад, психологу потрібні і логічне мислення, і емоційна чутливість; лікарю – і аналітика, й інтуїтивна оцінка стану пацієнта; викладачу – і структура, й образність подачі матеріалу.

У сучасній психології важливо підкреслити, що немає «кращої» або «гіршої» півкулі. Ліва і права півкулі виконують різні, але взаємодоповнювальні функції. Порушення балансу між ними може ускладнювати навчання, комунікацію, емоційну регуляцію або поведінку. Натомість гармонійна міжпівкульна взаємодія сприяє гнучкості мислення, адаптивності, творчості та ефективній діяльності.

Для студентів-психологів важливо розуміти, що функціональна асиметрія є не лише нейрофізіологічним феноменом, а й психологічною основою індивідуальності. Вона впливає на те, як людина сприймає світ, як навчається, як реагує на емоції, як будує комунікацію, як вирішує проблеми. Саме тому вивчення функцій півкуль є важливою частиною диференціальної психології.

Таблиця 1 – Порівняльна характеристика функцій лівої та правої півкулі

Ліва півкуля	Права півкуля
Вербально-логічне мислення	Образне та просторове мислення
Послідовна обробка інформації	Цілісне сприймання ситуації
Мовлення, граматики, поняття	Інтонація, підтекст, емоційне забарвлення
Аналіз деталей	Сприймання цілісного образу
Рахунок, алгоритми, класифікації	Музика, ритм, метафори, символи
Вербальна пам'ять	Образна та емоційна пам'ять
Планування та структурованість	Інтуїція та контекстне розуміння

Таблиця 2 – Значення функціональної асиметрії для психологічної практики

Сфера застосування	Значення для психолога
Психодіагностика	Допомагає враховувати індивідуальні особливості пізнавальної діяльності
Освіта	Дозволяє добирати різні способи подачі навчального матеріалу
Консультування	Допомагає розуміти стиль мислення, емоційність і комунікацію клієнта
Робота з дітьми	Дозволяє враховувати ліворукість, труднощі письма, читання, просторової орієнтації
Профорієнтація	Сприяє аналізу індивідуальних схильностей і стилю діяльності
Психокорекція	Дає можливість використовувати вербальні, образні, тілесні та творчі методи

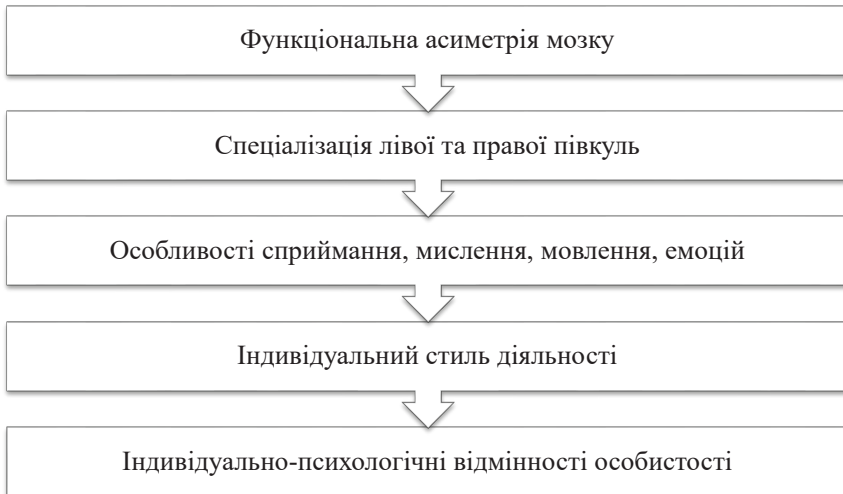

Схема 1 – Функціональна асиметрія
як основа індивідуальних відмінностей

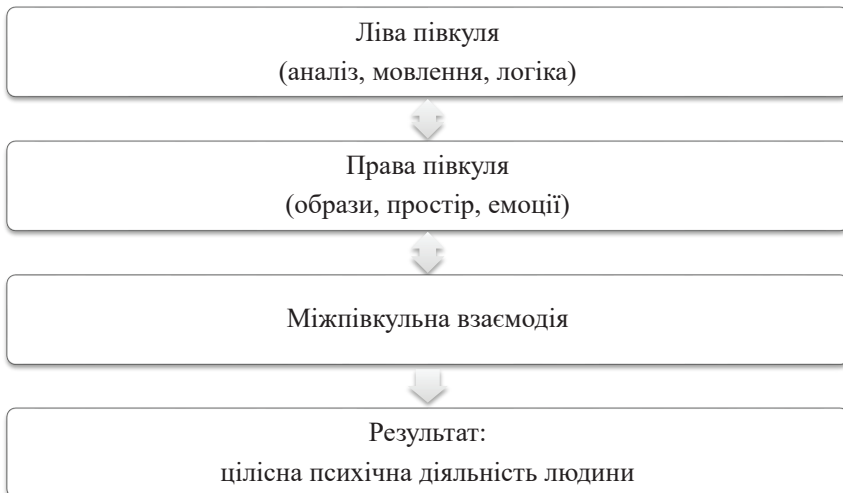

Схема 2 – Взаємодія півкулі у психічній діяльності

Питання для самоконтролю

1. Що таке функціональна асиметрія головного мозку?
2. У чому полягає проблема функціональної спеціалізації півкуль?
3. Які основні функції виконує ліва півкуля головного мозку?
4. Які психічні процеси переважно забезпечуються правою півкулею?
5. Чому функціональна асиметрія є важливою для диференціальної психології?
6. Яку роль відіграє міжпівкульна взаємодія у психічній діяльності людини?
7. Що таке латералізація функцій мозку?
8. Яке значення має мозолисте тіло у забезпеченні психічної діяльності?
9. У чому полягає сутність еволюційної теорії походження асиметрії?
10. Як генетичні чинники впливають на формування функціональної асиметрії?
11. Які положення містить соціокультурна теорія походження асиметрії?
12. У чому полягає діяльнісний підхід до пояснення функціональної асиметрії?
13. Що таке нейропластичність мозку?
14. Чому ліворукість не вважається патологією?
15. Які індивідуальні особливості можуть бути пов'язані з переважанням правопівкульних стратегій?
16. Які особливості характерні для людей із вираженими ліво-півкульними стратегіями?
17. Як функціональна асиметрія проявляється у навчальній діяльності?
18. Яке значення має функціональна асиметрія у професійній діяльності психолога?
19. Як функціональна асиметрія впливає на сприймання емоцій та комунікацію?

20. Чому сучасна психологія відмовляється від спрощеного поділу «ліва півкуля – логіка, права – творчість»?

Список рекомендованої літератури

1. Александров Ю. І. Психофізіологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2021. 480 с.
2. Кокун О. М. Психофізіологія індивідуальних відмінностей : навчальний посібник. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2021. 276 с.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 544 с.
4. Москалець В. П. Психологія особистості : підручник. Київ : Ліра-К, 2021. 564 с.
5. Носенко Е. Л. Основи нейропсихології : навчальний посібник. Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2021. 312 с.
6. Психологія індивідуальних відмінностей : навчальний посібник / за ред. О. П. Саннікової. Одеса : Гельветика, 2022. 328 с.
7. Психофізіологія : навчальний посібник / за ред. В. Д. Небиліцина. Київ : Академвидав, 2021. 390 с.
8. Хомська О. Р. Нейропсихологія : навчальний посібник. Львів : Новий Світ-2000, 2022. 416 с.

Список використаної літератури

1. American Psychological Association. Handbook of Neuropsychology and Brain Function. Washington, DC : APA, 2021.
2. Gazzaniga M. The Consciousness Instinct : Unraveling the Mystery of How the Brain Makes the Mind. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2021.
3. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо організації психологічного супроводу освітнього процесу. Київ : МОН України, 2022.

4. World Health Organization. Brain Health and Cognitive Functioning. Geneva : WHO, 2022.
5. Zaidel E., Iacoboni M. The Parallel Brain: The Cognitive Neuroscience of the Corpus Callosum. Cambridge : MIT Press, 2021.

Інформаційні джерела

1. American Psychological Association (APA). URL: <https://www.apa.org>
2. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua>
3. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua>
4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
5. Society for Neuroscience. URL: <https://www.sfn.org>
6. Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO). URL: <https://www.who.int>
7. Український інститут когнітивно-поведінкової терапії. URL: <https://i-cbt.org.ua>

ЛЕКЦІЯ 3.

Статева диференціація

Мета лекції: сформувати у студентів цілісне наукове уявлення про статеву диференціацію як складний біопсихосоціальний процес формування психологічних, поведінкових та соціальних відмінностей між чоловіками і жінками; ознайомити з біологічними та соціальними чинниками статевої диференціації, теоріями виникнення двох статей, закономірностями формування статевої та статеворольової ідентичності, а також особливостями когнітивної та емоційної сфер чоловіків і жінок; розвивати у майбутніх психологів здатність професійно аналізувати гендерні особливості особистості, уникати стереотипізації та враховувати індивідуальні відмінності у психологічній практиці.

План лекції

1. Біологічні та соціальні аспекти статевої диференціації.
2. Теорії біологічного призначення наявності в природі двох статей.
3. Відмінності між особами чоловічої і жіночої статі.
4. Стадії та теорії формування статевої ідентифікації.
5. Соціальні передумови становлення статеворольової ідентифікації.
6. Когнітивні здібності чоловіків і жінок.
7. Статеві відмінності в емоційній сфері.

Ключові терміни та поняття: *статева диференціація, біологічна стать, гендер, гендерна ідентичність, статева ідентичність, статеворольова ідентичність, статевий*

диморфізм, маскулінність, фемінність, андрогінність, гендерна соціалізація, гендерна роль, гендерні стереотипи, психосексуальний розвиток, соціальна стать, статеве виховання, статеворольова поведінка, міжстатеві відмінності, когнітивні здібності, емоційна сфера, емоційна експресивність, гендерна поведінка, гендерна культура, гендерна адаптація, соціалізація особистості, рольові моделі, самоідентифікація, гендерні установки, гендерна рівність, гендерна дискримінація, психологія чоловіка, психологія жінки, соціальні очікування, статеві ролі, психологічні відмінності статей, емоційний інтелект, гендерна компетентність, індивідуальні відмінності особистості.

1. Біологічні та соціальні аспекти статевої диференціації

Статева диференціація є складним багаторівневим процесом, у результаті якого формуються біологічні, психологічні, поведінкові та соціальні відмінності між особами чоловічої і жіночої статі. У диференційній психології ця проблема має особливе значення, оскільки дозволяє зрозуміти, як природні передумови, соціальне середовище, виховання, культура, індивідуальний досвід і самосвідомість впливають на становлення особистості.

У науковому аналізі важливо розрізняти поняття «стать» і «гендер». Стать зазвичай розглядається як біологічна характеристика людини, що пов'язана з хромосомними, гормональними, анатомічними та фізіологічними особливостями організму. Гендер – це соціально-психологічний вимір статі, який охоплює систему ролей, очікувань, норм, моделей поведінки, уявлень про «чоловіче» і «жіноче», що формуються в культурі та засвоюються особистістю в процесі соціалізації.

Біологічні аспекти статевої диференціації пов'язані з генетичними, гормональними та фізіологічними чинниками.

Біологічна стать визначається на рівні хромосомного набору, особливостей репродуктивної системи, гормонального фону, будови тіла, темпів фізичного дозрівання. Ці чинники створюють природну основу розвитку людини, однак не визначають повністю її психологічні властивості, поведінку або соціальні ролі.

Соціальні аспекти статевої диференціації пов'язані з тим, як суспільство інтерпретує біологічні відмінності та надає їм певного соціального значення. Із раннього дитинства дитина засвоює очікування щодо того, якою має бути «дівчинка» або «хлопчик», які заняття вважаються прийнятними, які емоції дозволено проявляти, які риси схвалюються, а які – засуджуються. Саме через сім'ю, освіту, культуру, медіа, однолітків, традиції та соціальні норми формується статево-рольова поведінка.

Важливо підкреслити, що біологічні та соціальні чинники не діють окремо один від одного. Вони постійно взаємодіють. Наприклад, біологічні особливості можуть впливати на темп фізичного розвитку, емоційну реактивність або певні психофізіологічні характеристики, але соціальне середовище визначає, як ці особливості будуть сприйняті, підтримані або обмежені. У різних культурах одна й та сама поведінкова риса може оцінюватися по-різному залежно від статі людини.

У диференційній психології принципово важливо уникати біологічного детермінізму. Біологічний детермінізм – це спрощене пояснення психологічних і соціальних відмінностей лише природними чинниками. Такий підхід є обмеженим, оскільки не враховує ролі виховання, освіти, соціальних очікувань, особистого досвіду та індивідуального вибору. Так само обмеженим є й повне заперечення біологічних факторів. Сучасний науковий підхід розглядає статеву диференціацію як результат взаємодії біологічного, психологічного та соціального.

Статева диференціація проявляється на кількох рівнях. На біологічному рівні вона пов'язана з анатомо-фізіологічними

особливостями. На психологічному рівні – з особливостями самосприйняття, емоційності, мотивації, поведінкових стратегій, комунікації. На соціальному рівні – з ролями, очікуваннями, нормами, статусами та можливостями, які суспільство пов’язує з чоловічою або жіночою статтю.

Для майбутніх психологів ця тема має особливе практичне значення. Психолог повинен розуміти, що клієнт приходить не лише як окрема особистість, а й як людина, яка сформувалася в певній системі гендерних очікувань. Наприклад, чоловіки можуть мати труднощі з вираженням уразливості через соціальну заборону на слабкість, а жінки можуть відчувати провину за прагнення до автономії або професійної самореалізації, якщо їхнє середовище очікує від них переважно сімейної ролі.

Отже, статева диференціація – це не лише біологічний факт, а складний процес становлення людини як особистості в системі природних, соціальних і культурних впливів.

Таблиця 1 – Біологічні та соціальні аспекти статевої диференціації

Аспект	Зміст	Значення для психології
Біологічний	хромосоми, гормони, анатомо-фізіологічні особливості	створює природні передумови розвитку
Психологічний	самосприйняття, ідентичність, емоційність, поведінка	визначає індивідуальне переживання статевої належності
Соціальний	ролі, норми, очікування, виховання	формує гендерну поведінку та соціальні установки
Культурний	традиції, цінності, символи чоловічого і жіночого	впливає на уявлення про допустиму поведінку
Особистісний	власний досвід, вибір, саморозвиток	забезпечує індивідуальну варіативність

2. Теорії біологічного призначення наявності в природі двох статей

Питання про біологічне призначення наявності двох статей є важливим не лише для біології, а й для психології, оскільки статева диференціація створює передумови для розвитку різних форм поведінки, соціальної взаємодії та індивідуальних відмінностей. У природі існування двох статей пов'язане з репродукцією, генетичною різноманітністю, еволюційною адаптацією та збереженням виду.

Найбільш загальне пояснення наявності двох статей полягає в тому, що статеве розмноження забезпечує генетичну варіативність потомства. На відміну від безстатевого розмноження, при якому нащадки є генетично майже ідентичними до батьківського організму, статеве розмноження поєднує генетичний матеріал двох особин. Це збільшує різноманітність ознак у популяції та підвищує її здатність адаптуватися до змін середовища.

З еволюційної точки зору, генетична різноманітність є важливою умовою виживання виду. Якщо умови середовища змінюються, у різноманітній популяції з більшою ймовірністю знайдуться особини, які краще пристосуються до нових умов. Отже, наявність двох статей виконує адаптивну функцію.

Однією з теорій є еволюційно-біологічна теорія, відповідно до якої чоловіча і жіноча стать виконують різні, але взаємодоповнювальні біологічні функції у процесі відтворення та розвитку виду. У межах цієї теорії жіноча стать часто розглядається як така, що забезпечує більшу стабільність, збереження та передачу базових ознак, тоді як чоловіча стать – як така, що частіше пов'язана з варіативністю, експериментуванням еволюції та більшою мінливістю ознак.

У деяких теоретичних підходах підкреслюється, що чоловіча стать статистично може демонструвати більшу варіативність за окремими біологічними та психологічними

показниками. Це означає, що серед чоловіків частіше можуть зустрічатися як дуже високі, так і дуже низькі показники певних властивостей. Однак такі узагальнення мають розглядатися обережно, оскільки вони не можуть бути підставою для оцінки конкретної людини.

Інша теорія пов'язана з розподілом репродуктивних стратегій. Вона виходить із того, що чоловіча і жіноча стать мають різний біологічний внесок у процес народження та виховання потомства. Жіночий організм біологічно пов'язаний із вагітністю, народженням і раннім доглядом за дитиною, тому в еволюційній перспективі особливе значення мала здатність до турботи, захисту, вибірковості, емоційного контакту. Чоловіча стать у традиційних еволюційних моделях частіше пов'язувалася з конкуренцією, захистом, пошуком ресурсів, ризиком, територіальною поведінкою.

Однак сучасна психологія не переносить ці біологічні моделі прямо на соціальне життя людини. Людина є не лише біологічною істотою, а й соціальною, культурною, моральною та свідомою. Тому біологічні передумови не визначають автоматично поведінку чоловіка чи жінки. У сучасному суспільстві і чоловіки, і жінки здатні до професійної діяльності, турботи, лідерства, творчості, відповідальності, емоційної близькості та соціальної активності.

Важливим є також психофізіологічний підхід, який вивчає, як статеві гормони, нервова система, мозкова організація та тілесні особливості можуть впливати на поведінку, емоційність, рівень активності, реакцію на стрес. Наприклад, гормональні зміни можуть впливати на емоційний стан, енергетичний рівень, чутливість, поведінкові реакції. Але цей вплив завжди опосередковується вихованням, саморегуляцією, соціальними умовами та особистісним досвідом.

Соціально-біологічні теорії намагаються поєднати природні та соціальні чинники. Вони визнають, що біологічна стать створює певні передумови, але реальна поведінка

людини формується в культурі. Наприклад, біологічна здатність жінки до материнства не означає, що всі жінки мають однакову материнську мотивацію або однаковий життєвий шлях. Так само фізична сила чоловіка не означає автоматичної схильності до домінування або агресії.

Отже, теорії біологічного призначення двох статей пояснюють важливість статевої диференціації для еволюції, репродукції, генетичної різноманітності й адаптації. Однак у психології ці теорії мають застосовуватися обережно, без спрощення та без стереотипізації. Біологічна стать є важливою умовою розвитку, але особистість формується через складну взаємодію природи, культури, виховання та індивідуального досвіду.

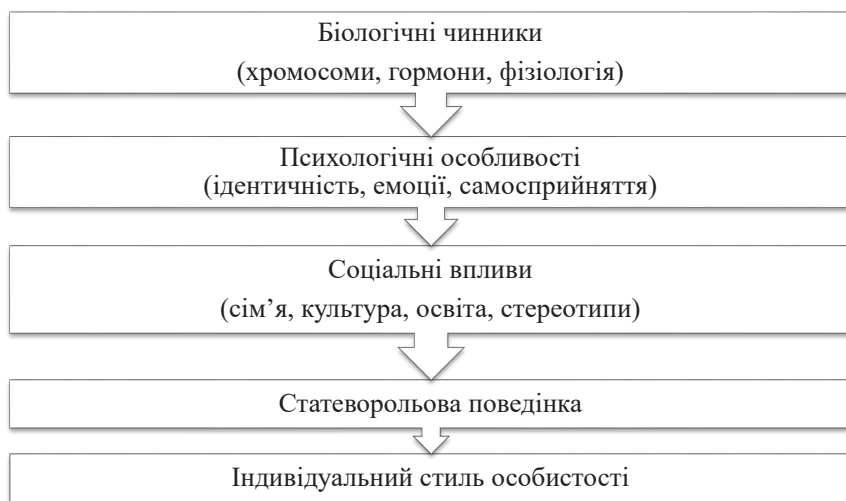

Схема 1 – Основні чинники статевої диференціації

3. Відмінності між особами чоловічої і жіночої статі

Проблема відмінностей між чоловіками і жінками є однією з найбільш дискусійних у психології. Вона потребує особливої

наукової обережності, оскільки будь-які узагальнення щодо статевих відмінностей можуть бути неправильно використані для стереотипізації, дискримінації або обмеження можливостей особистості. Тому у сучасній диференційній психології важливо розрізняти статистичні групові відмінності та індивідуальні особливості конкретної людини.

Статистична відмінність означає, що в середньому одна група може мати певну тенденцію, але це не означає, що кожен чоловік або кожна жінка обов'язково відповідає цій тенденції. Індивідуальні відмінності всередині кожної статі часто є більшими, ніж середні відмінності між статями. Саме тому психолог не повинен оцінювати людину лише через її стать.

Відмінності між чоловіками і жінками можуть розглядатися на кількох рівнях: біологічному, психофізіологічному, когнітивному, емоційному, поведінковому, соціальному та комунікативному.

На біологічному рівні відмінності пов'язані з репродуктивною системою, гормональним фоном, фізіологічними параметрами, середніми показниками фізичної сили, особливостями дозрівання. Наприклад, дівчата в середньому раніше досягають певних етапів біологічного та мовленнєвого розвитку, тоді як хлопці можуть демонструвати більшу рухову активність у дитинстві. Однак ці відмінності не є абсолютними.

На психофізіологічному рівні можуть спостерігатися відмінності в емоційній реактивності, стресових реакціях, сенсорній чутливості, темпі дозрівання нервової системи. Водночас ці прояви значною мірою залежать від середовища, виховання, стилю життя та соціальних очікувань.

На когнітивному рівні дослідження часто розглядають відмінності у мовленнєвих, просторових, математичних, аналітичних і комунікативних здібностях. У популярній культурі часто існує уявлення, що чоловіки «краще мислять логічно», а жінки «краще спілкуються». Однак сучасна психологія ставить до таких тверджень обережно. Більшість когнітивних

здібностей значною мірою перетинається у чоловіків і жінок. На результати впливають освіта, мотивація, тренування, очікування, досвід, самооцінка та соціальна підтримка.

На емоційному рівні часто вказують на те, що жінки в середньому можуть частіше демонструвати емоційну експресивність, краще розпізнавати емоційні сигнали, легше вербалізувати переживання. Чоловіки в багатьох культурах можуть бути менш схильними відкрито виражати страх, сум, уразливість, оскільки з дитинства отримують соціальні повідомлення на кшталт «чоловіки не плачуть», «треба бути сильним». Отже, різниця в емоційній поведінці часто пов'язана не лише з біологією, а й із вихованням.

На поведінковому рівні статеві відмінності проявляються в очікуваних моделях активності, спілкування, лідерства, догляду, конкуренції, співпраці. У традиційних суспільствах від чоловіків частіше очікували активності, незалежності, раціональності, професійного успіху, а від жінок – турботливості, м'якості, емоційності, орієнтації на сім'ю. У сучасному суспільстві ці межі поступово змінюються.

На соціальному рівні важливу роль відіграють гендерні стереотипи. Гендерний стереотип – це спрощене, стійке уявлення про те, якими «мають бути» чоловіки і жінки. Стереотипи можуть впливати на вибір професії, стиль виховання, самооцінку, рівень домагань, емоційну свободу, поведінку в сім'ї та суспільстві.

Наприклад, дівчат можуть частіше заохочувати до акуратності, слухняності, турботи, соціальної чутливості. Хлопців – до сміливості, активності, самостійності, стриманості. У результаті частина відмінностей, які здаються «природними», насправді може бути наслідком соціального навчання.

У психологічній практиці важливо враховувати не тільки відмінності, а й схожість між чоловіками та жінками. Обидві групи мають потребу в безпеці, прийнятті, любові, самореалізації, гідності, розвитку, автономії, близькості. І чоловіки,

і жінки здатні до раціональності, емоційності, творчості, відповідальності, турботи, лідерства, професійної реалізації.

Отже, відмінності між чоловіками і жінками існують, але вони мають складну природу. Вони не можуть бути пояснені лише біологічними чинниками і не повинні перетворюватися на підставу для стереотипних висновків. Завдання психолога – бачити як групові закономірності, так і унікальність конкретної особистості.

Таблиця 2 – Рівні аналізу відмінностей між чоловіками і жінками

Рівень аналізу	Зміст відмінностей	Важливе застереження
Біологічний	репродуктивні, гормональні, фізіологічні особливості	не визначає повністю поведінку
Психофізіологічний	реактивність, темп дозрівання, сенсорна чутливість	залежить від досвіду й середовища
Когнітивний	мовленнєві, просторові, аналітичні здібності	індивідуальні відмінності дуже значні
Емоційний	експресивність, розпізнавання емоцій, регуляція	сильно впливає виховання
Соціальний	ролі, очікування, норми, статуси	формується культурою
Поведінковий	стиль спілкування, лідерства, взаємодії	не є універсальним для всіх

4. Стадії та теорії формування статевої ідентифікації

Статева ідентифікація – це процес усвідомлення людиною своєї належності до певної статі, прийняття відповідних соціальних ролей, норм, моделей поведінки та формування внутрішнього образу себе як хлопчика або дівчинки, чоловіка

або жінки. Вона є важливою частиною загального розвитку особистості та пов'язана із самосвідомістю, тілесністю, емоційною сферою, соціальною поведінкою і культурними очікуваннями.

Формування статевої ідентифікації починається в ранньому дитинстві. Дитина поступово засвоює, що люди поділяються на чоловіків і жінок, хлопчиків і дівчаток, а потім починає відносити себе до однієї з цих категорій. Спочатку це розуміння є зовнішнім і поверховим: дитина орієнтується на одяг, зачіску, імена, іграшки, поведінку. Згодом формується більш стійке розуміння статевої належності.

У психології виділяють кілька стадій формування статевої ідентичності. Перша стадія – первинне розпізнавання статевих відмінностей. Дитина помічає, що люди відрізняються за зовнішністю, одягом, голосом, ролями. Друга стадія – усвідомлення власної статевої належності. Дитина починає називати себе хлопчиком або дівчинкою. Третя стадія – формування статевої стабільності, коли дитина розуміє, що стать зберігається в часі. Четверта стадія – формування статевої константності, коли дитина усвідомлює, що стать не змінюється через зовнішні ознаки, наприклад одяг або зачіску.

Однією з відомих є психоаналітична теорія формування статевої ідентифікації. У класичному психоаналізі вважалося, що дитина засвоює статеву роль через ідентифікацію з батьком або матір'ю своєї статі. Хлопчик ідентифікується з батьком, дівчинка – з матір'ю, переймаючи відповідні моделі поведінки. Сучасна психологія використовує цю ідею обережно, оскільки сімейні структури можуть бути різними, а стате-ворольова ідентичність формується не лише через батьків, а й через ширший соціальний контекст.

Теорія соціального навчання пояснює формування статевої ідентифікації через наслідування, підкріплення та спостереження. Дитина бачить, як поведуться чоловіки й жінки у її середовищі, які дії схвалюються, а які засуджуються. Якщо

хлопчика хвалять за сміливість і стриманість, а дівчинку – за турботливість і акуратність, ці риси можуть поступово закріплюватися як частина статевої поведінки.

Когнітивно-розвиткова теорія наголошує на тому, що дитина не просто пасивно копіює поведінку дорослих, а активно формує уявлення про статі. Вона створює когнітивні схеми: «що роблять хлопчики», «що роблять дівчатка», «яким маю бути я». З віком ці схеми ускладнюються, стають більш гнучкими або, навпаки, жорсткими залежно від виховання й культури.

Гендерно-схематична теорія пояснює, що суспільство надає дитині готові схеми чоловічого і жіночого. Дитина починає сприймати світ через ці схеми й оцінювати себе відповідно до них. Наприклад, вона може відмовлятися від певної гри, якщо вважає її «не для своєї статі». Такі схеми можуть обмежувати розвиток особистості, якщо стають надмірно жорсткими.

Гуманістичний підхід підкреслює право особистості на самоприйняття, автентичність і розвиток власної індивідуальності. З цієї точки зору, статеві ідентичності не повинні зводитися до жорсткого набору ролей. Людина може поєднувати різні риси: силу й чутливість, раціональність і емоційність, самостійність і потребу в близькості.

Для психолога важливо розуміти, що формування статевої ідентифікації може супроводжуватися внутрішніми конфліктами. Вони виникають тоді, коли особисті особливості дитини або дорослої людини не відповідають очікуванням середовища. Наприклад, хлопчик, який є емоційним і м'яким, може стикатися з осудом; дівчинка, яка є активною, лідерською та незалежною, може отримувати повідомлення, що така поведінка «нежіноча». Такі ситуації можуть впливати на самооцінку, тривожність, самоприйняття.

Отже, статеві ідентифікації є складним процесом, у якому поєднуються біологічні передумови, сімейне виховання,

соціальне навчання, когнітивний розвиток, культура та особистісний досвід.

Таблиця 3 – Основні теорії формування статевої ідентифікації

Теорія	Основна ідея	Значення для психології
Психоаналітична	ідентифікація з батьком або матір'ю своєї статі	підкреслює роль ранніх сімейних відносин
Теорія соціального навчання	наслідування, підкріплення, спостереження	пояснює роль виховання й моделей поведінки
Когнітивно-розвиткова	дитина активно формує уявлення про стать	показує роль мислення й самосвідомості
Гендерно-схематична	поведінка організується через гендерні схеми	пояснює вплив стереотипів
Гуманістична	важливість самоприйняття та індивідуальності	допомагає уникати жорсткої нормалізації

5. Соціальні передумови становлення статеворольової ідентифікації

Статеворольова ідентифікація формується не лише на основі біологічної статі, а й у процесі соціального розвитку людини. Вона передбачає засвоєння певних моделей поведінки, очікувань, цінностей і ролей, які суспільство пов'язує з чоловічою або жіночою статтю. Саме соціальне середовище значною мірою визначає, як людина розуміє себе як представника певної статі та які форми поведінки вважає для себе прийнятними.

Першою і найважливішою соціальною передумовою є сім'я. У сім'ї дитина отримує перші уявлення про чоловічу й жіночу поведінку. Вона спостерігає за ролями батьків, стилем спілкування, розподілом обов'язків, проявами ніжності,

влади, турботи, відповідальності. Навіть якщо батьки прямо не навчають дитину гендерних ролей, вона засвоює їх через щоденні взаємодії.

Важливу роль відіграє стиль виховання. Якщо хлопчиків заохочують до активності, ризику, самостійності, а дівчаток – до слухняності, акуратності й турботи, це формує різні поведінкові сценарії. Якщо ж у сім'ї підтримують індивідуальність дитини незалежно від статі, у неї формується більш гнучка статевоорольова ідентичність.

Другою важливою передумовою є система освіти. Дитячий садок, школа, університет передають не лише знання, а й соціальні норми. Через підручники, приклади, ставлення педагогів, організацію діяльності діти засвоюють уявлення про можливості чоловіків і жінок. Якщо дівчат частіше заохочують до гуманітарних сфер, а хлопців – до технічних, це може впливати на подальший професійний вибір.

Третьою передумовою є група однолітків. У дитячому та підлітковому віці думка однолітків стає дуже значущою. Саме в групі дитина перевіряє, чи відповідає її поведінка очікуванням. Однолітки можуть підтримувати або, навпаки, висміювати поведінку, яка не відповідає традиційним гендерним нормам. Це може посилювати конформність і страх бути «не таким».

Четвертою передумовою є культура та медіа. Фільми, реклама, соціальні мережі, література, музика, блогери створюють образи «успішного чоловіка», «справжньої жінки», «ідеального тіла», «правильної поведінки». Ці образи можуть бути як ресурсними, так і обмежувальними. Наприклад, медіа можуть підтримувати ідею рівних можливостей, але можуть також закріплювати стереотипи щодо зовнішності, емоційності, кар'єри, сімейних ролей.

П'ятою передумовою є соціально-економічні умови. У різних суспільствах можливості чоловіків і жінок можуть суттєво відрізнятись залежно від доступу до освіти, професії,

власності, політичної участі, безпеки, правового захисту. Тому статеворольова ідентичність формується не лише в психологічному, а й у соціальному контексті.

Особливе значення має мова. Через мову суспільство передає уявлення про стать. Вислови, жарти, прислів'я, оцінні судження можуть підтримувати або руйнувати стереотипи. Наприклад, фрази «ти ж хлопчик», «будь чемною дівчинкою», «чоловік має бути сильним», «жінка повинна терпіти» не просто описують поведінку, а формують внутрішні правила.

Становлення статеворольової ідентифікації може бути гармонійним або конфліктним. Гармонійне становлення відбувається тоді, коли людина має можливість приймати свою статеву належність без тиску, сорому, обмежень і насильницького нав'язування ролей. Конфліктне становлення виникає тоді, коли соціальні очікування суперечать індивідуальним особливостям, потребам і цінностям особистості.

У психологічній практиці важливо допомагати клієнтам усвідомлювати, які гендерні установки вони засвоїли, як вони впливають на самооцінку, стосунки, професійний вибір, емоційне життя. Часто людина страждає не через свою стать, а через жорсткі уявлення про те, якою вона «повинна» бути.

Таким чином, статеворольова ідентифікація формується під впливом сім'ї, освіти, однолітків, культури, медіа, мови, соціальних норм і особистого досвіду. Завдання сучасної психології – не закріплювати стереотипи, а допомагати людині розвивати зрілу, гнучку, усвідомлену ідентичність.

6. Когнітивні здібності чоловіків і жінок

Питання про когнітивні здібності чоловіків і жінок є одним із найбільш досліджуваних у диференційній психології. Воно стосується особливостей мислення, пам'яті,

уваги, мовлення, просторових уявлень, математичних здібностей, аналітичної діяльності та навчальної успішності. Водночас це питання потребує особливо обережного трактування, оскільки когнітивні відмінності часто перебільшуються в масовій культурі.

У сучасній психології прийнято вважати, що загальний інтелект чоловіків і жінок у середньому не має принципових відмінностей. І чоловіки, і жінки здатні до високих інтелектуальних досягнень, наукової творчості, професійної діяльності, навчання, аналізу, прийняття рішень. Відмінності частіше проявляються не в загальному рівні інтелекту, а в окремих когнітивних профілях, стилях навчання, стратегіях розв'язання завдань.

У мовленнєвій сфері дівчата й жінки в середньому можуть демонструвати певні переваги у вербальній швидкості, мовленнєвій експресії, розпізнаванні емоційних відтінків мовлення, комунікативній чутливості. У дитячому віці дівчата часто раніше починають говорити, краще засвоюють мовні норми, мають вищу успішність у завданнях, пов'язаних із читанням і письмом. Однак ці відмінності залежать від середовища, заохочення, мовленнєвої практики та освітніх умов.

У просторовій сфері чоловіки в середньому можуть демонструвати кращі результати в окремих завданнях на ментальне обертання об'єктів, просторову орієнтацію, роботу з тривимірними моделями. Але ці здібності добре тренуються. Досвід занять спортом, конструюванням, відеоіграми, технічними задачами, малюванням, архітектурним або інженерним мисленням може значно підвищувати просторові навички незалежно від статі.

У математичних здібностях сучасні дослідження не підтверджують ідею про природну «нездатність» жінок до математики. Відмінності в математичних досягненнях значною мірою пов'язані з очікуваннями, мотивацією, підтримкою,

упевненістю в собі, якістю освіти, стереотипами та професійними можливостями. Якщо дівчатам із дитинства транслюють, що математика «не для них», це може впливати на самооцінку та вибір освітньої траєкторії.

Важливим поняттям є «загроза стереотипу». Це ситуація, коли людина, знаючи про негативний стереотип щодо своєї групи, починає хвилюватися, що підтвердить його, і через це демонструє гірший результат. Наприклад, якщо дівчина перед математичним тестом чує, що «дівчата гірше виконують такі завдання», її тривожність може зрости, що негативно вплине на результат.

У сфері пам'яті жінки можуть мати переваги в завданнях на вербальну пам'ять, запам'ятовування соціальної інформації, деталей міжособистісної взаємодії. Чоловіки можуть краще виконувати окремі просторові завдання. Проте ці відмінності не є абсолютними й залежать від індивідуального досвіду.

У сфері уваги та виконавчих функцій значну роль відіграють не стільки статеві відмінності, скільки індивідуальні особливості нервової системи, мотивації, саморегуляції, навчального досвіду. Самоконтроль, планування, здатність до концентрації, гнучкість мислення формуються в діяльності й можуть розвиватися.

Для психологічної практики важливо не приписувати людині певні здібності або обмеження на основі статі. Набагато важливіше досліджувати реальний когнітивний профіль конкретної особистості: її сильні сторони, труднощі, стиль навчання, мотивацію, інтереси, освітній досвід.

Отже, когнітивні здібності чоловіків і жінок мають багато спільного. Групові відмінності існують у певних сферах, але вони не повинні абсолютизуватися. Розвиток здібностей залежить від поєднання біологічних передумов, навчання, практики, соціальної підтримки, мотивації та особистого досвіду.

Таблиця 4 – Когнітивні здібності чоловіків і жінок: науково обережний підхід

Сфера	Можливі групові тенденції	Важливе пояснення
Вербальні здібності	у жінок часто вищі показники мовленнєвої експресії	сильно залежить від мовної практики
Просторові здібності	у чоловіків часто кращі результати в ментальному обертанні	добре розвивається тренуванням
Математичні здібності	значні відмінності не є універсальними	впливають освіта, мотивація, стереотипи
Пам'ять	можливі відмінності у вербальній і просторовій пам'яті	залежить від типу завдання
Увага	більше залежить від індивідуальних особливостей	стать не є головним чинником
Інтелект	загальний рівень не має принципової статевої переваги	важливий індивідуальний профіль

7. Статеві відмінності в емоційній сфері

Емоційна сфера є важливою складовою статевої диференціації, оскільки саме через емоції людина переживає себе, інших, стосунки, соціальні очікування та життєві події. У суспільстві існує багато стереотипів щодо емоційності чоловіків і жінок. Жінок часто описують як більш емоційних, чутливих, вразливих, співчутливих. Чоловіків – як більш стриманих, раціональних, контрольованих. Однак науковий підхід потребує глибшого аналізу.

Перш за все, необхідно розрізняти емоційне переживання, емоційне вираження та емоційну регуляцію. Емоційне переживання – це внутрішній досвід людини. Емоційне вираження – це те, як людина показує свої емоції зовні. Емоційна регуляція – це здатність керувати емоційними станами, розуміти їх, змінювати інтенсивність і спосіб прояву.

Чоловіки й жінки можуть переживати емоції однаково глибоко, але виражати їх по-різному через соціальні норми. Наприклад, у багатьох культурах дівчатам дозволяють плакати, говорити про страх, просити підтримку. Хлопців частіше навчають стримувати сльози, не показувати слабкість, приховувати страх. У результаті може здаватися, що чоловіки менш емоційні, хоча насправді вони можуть просто інакше виражати емоції.

Жінки в середньому частіше демонструють емоційну експресивність, краще розпізнають невербальні емоційні сигнали, частіше говорять про почуття. Це може бути пов'язано як із соціалізацією, так і з досвідом міжособистісної взаємодії. У багатьох суспільствах дівчат із дитинства більше залучають до емоційної комунікації, турботи, підтримки, розмов про стосунки.

Чоловіки можуть частіше виражати емоції через дію, мовчання, дистанціювання, роздратування, фізичну активність, роботу або контроль ситуації. Наприклад, сум може проявлятися не плачем, а замиканням у собі; тривога – дратівливістю; безпорадність – прагненням усе контролювати. Для психолога важливо вміти розпізнавати такі непрямі форми емоційного реагування.

Особливу увагу слід приділити емоції гніву. У багатьох культурах чоловікам соціально дозволено виражати гнів частіше, ніж страх або сум. Жінкам, навпаки, часто забороняється пряме вираження гніву, але дозволяється сум або тривога. Тому емоційна поведінка чоловіків і жінок часто є результатом не стільки природних відмінностей, скільки культурних правил: які емоції «можна» показувати, а які – «не можна».

У сфері емпатії жінки в середньому можуть демонструвати вищі показники емоційної чутливості та співпереживання. Однак емпатія не є виключно жіночою якістю. Вона розвивається через виховання, досвід турботи, безпечні стосунки,

моральний розвиток, професійну підготовку. Чоловіки також здатні до високого рівня емпатії, особливо якщо середовище не забороняє їм емоційну відкритість.

Емоційна регуляція також має гендерний вимір. Якщо людину з дитинства не навчають називати емоції, розуміти їх і безпечно виражати, вона може мати труднощі з емоційною саморегуляцією. Наприклад, чоловіки, яким забороняли проявляти страх або слабкість, можуть у дорослому віці мати труднощі з проханням про допомогу. Жінки, яких навчали бути «зручними» й не злитися, можуть накопичувати образу, тривогу або почуття провини.

У психологічному консультуванні важливо враховувати, що статеві відмінності в емоційній сфері часто пов'язані з гендерними нормами. Завдання психолога – не підтримувати стереотипи, а допомагати людині розширювати емоційну свободу, краще розуміти власні переживання, безпечно виражати почуття та будувати здорові стосунки.

Отже, статеві відмінності в емоційній сфері не можна зводити до твердження «жінки емоційніші, чоловіки раціональніші». Насправді йдеться про складну взаємодію біологічних особливостей, соціального виховання, культурних норм, особистого досвіду та індивідуальних способів емоційної регуляції.

Таблиця 5 – Статеві відмінності в емоційній сфері

Компонент емоційної сфери	Можливі особливості	Психологічне пояснення
1	2	3
Емоційне переживання	чоловіки й жінки можуть переживати емоції однаково глибоко	різниця часто полягає не в силі переживання, а у формі прояву
Емоційна експресія	жінки частіше відкрито говорять про почуття	соціалізація дозволяє більшу емоційну відкритість

Продовження таблиці 5

1	2	3
Стримування емоцій	чоловіки частіше приховують уразливість	культурні норми «сили» і самоконтролю
Гнів	чоловікам частіше дозволено виражати гнів відкрито	гнів може маскувати страх або безсилля
Емпатія	жінки часто демонструють вищу емоційну чутливість	емпатія розвивається через досвід турботи й комунікації
Саморегуляція	залежить від виховання та навичок	не є суто статевою характеристикою

Статева диференціація є складним процесом, що охоплює біологічні, психологічні, соціальні та культурні аспекти розвитку людини. Біологічна стать створює певні природні передумови, однак психологічні та поведінкові особливості чоловіків і жінок формуються у взаємодії з вихованням, соціальними очікуваннями, культурними нормами, освітою, особистим досвідом і самосвідомістю.

У диференційній психології важливо розглядати статеві відмінності не як жорсткі протилежності, а як багатовимірні й варіативні прояви людської індивідуальності. Чоловіки й жінки можуть мати певні групові тенденції в когнітивній, емоційній або поведінковій сферах, але ці тенденції не визначають особистість автоматично. У кожній людині поєднуються біологічні, соціальні та індивідуальні чинники, що формують її унікальний психологічний профіль.

Для майбутніх психологів особливо важливо вміти аналізувати гендерні особливості без стереотипізації, дискримінації та спрощених висновків. Психологічна практика має бути спрямована на розуміння особистості, підтримку її самоприйняття, розвиток емоційної свободи, усвідомлення соціальних впливів і формування зрілої ідентичності.

Питання для самоконтролю

1. Що таке статева диференціація?
2. Чим відрізняються поняття «стать» і «гендер»?
3. Які біологічні чинники впливають на статеву диференціацію?
4. Яку роль відіграє соціальне середовище у формуванні статевих відмінностей?
5. У чому полягає сутність статевого диморфізму?
6. Які основні теорії пояснюють біологічне призначення існування двох статей?
7. Чому статеве розмноження має еволюційне значення?
8. Які відмінності між чоловіками і жінками розглядає диференціальна психологія?
9. Чому не можна абсолютизувати психологічні відмінності між чоловіками і жінками?
10. Що таке статева ідентифікація?
11. Які стадії формування статевої ідентичності виділяють у психології?
12. У чому полягає сутність теорії соціального навчання у формуванні статевої ідентифікації?
13. Яке значення має гендерно-схематична теорія?
14. Які соціальні передумови впливають на становлення статевої ідентифікації?
15. Як сім'я впливає на формування гендерної поведінки дитини?
16. Яку роль відіграють освіта, культура та медіа у формуванні гендерних установок?
17. Які особливості когнітивних здібностей чоловіків і жінок розглядаються у психології?
18. Що таке «загроза стереотипу»?
19. Які статеві відмінності можуть проявлятися в емоційній сфері?
20. Чому психологу важливо аналізувати статеві відмінності без стереотипізації?

Список рекомендованої літератури

1. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 308 с.
2. Кісь О. Р. Жінка в традиційній українській культурі : монографія. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2021. 288 с.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 544 с.
4. Москалець В. П. Психологія особистості : підручник. Київ : Ліра-К, 2021. 564 с.
5. Основи гендерної теорії : навчальний посібник / за ред. М. М. Скорик. Київ : К.І.С., 2021. 536 с.
6. Психологія індивідуальних відмінностей : навчальний посібник / за ред. О. П. Саннікової. Одеса : Гельветика, 2022. 328 с.
7. Савчин М. В. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 384 с.
8. Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2021. 256 с.

Список використаної літератури

1. American Psychological Association. Guidelines for Psychological Practice with Girls and Women. Washington, DC : APA, 2021.
2. American Psychological Association. Guidelines for Psychological Practice with Boys and Men. Washington, DC : APA, 2021.
3. Hyde J. S. Gender similarities and differences in psychological traits. Annual Review of Psychology. 2021.
4. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо впровадження гендерного підходу в освіті. Київ : МОН України, 2022.
5. UN Women. Gender equality and women's empowerment: global report. New York : UN Women, 2022.

6. World Health Organization. Gender and health. Geneva : WHO, 2022.

Інформаційні джерела

1. Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO). URL: <https://www.who.int>
2. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua>
3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. UN Women. URL: <https://www.unwomen.org>
5. American Psychological Association. URL: <https://www.apa.org>

ЛЕКЦІЯ 4.

Індивідуальні відмінності здібностей

Мета лекції: сформувати у студентів цілісне наукове уявлення про здібності як індивідуально-психологічні особливості особистості, що зумовлюють успішність діяльності, навчання, професійного становлення та творчої самореалізації; розкрити сутність понять «здібності», «обдарованість», «талант», «геніальність», охарактеризувати основні підходи до пояснення їхнього походження та розвитку; ознайомити з індивідуальними відмінностями інтелекту, його структурними рівнями та роллю інтелектуальної активності у становленні особистості; сприяти формуванню в майбутніх психологів здатності професійно аналізувати прояви здібностей, інтелектуального потенціалу та творчої обдарованості людини.

План лекції

1. Здібності та обдарованість.
2. Поняття про обдарованість, талант, геніальність.
3. Теорії походження обдарованості-таланту-геніальності.
4. Індивідуальні відмінності інтелекту.
5. Структурні рівні інтелектуальної активності.

Ключові терміни та поняття: здібності, загальні здібності, спеціальні здібності, обдарованість, талант, геніальність, інтелект, інтелектуальна активність, інтелектуальний потенціал, креативність, творчість, творчі здібності, навчальні здібності, професійні здібності, задатки, природні

передумови здібностей, розвиток здібностей, індивідуальні відмінності, структура здібностей, рівні інтелектуальної активності, продуктивне мислення, дивергентне мислення, конвергентне мислення, пізнавальна активність, мотивація досягнення, самореалізація, творча особистість, високі здібності, інтелектуальна обдарованість, академічна обдарованість, художня обдарованість, практичний інтелект, емоційний інтелект, соціальний інтелект, інтелектуальний розвиток, психодіагностика здібностей, психологічний супровід обдарованої особистості.

1. Здібності та обдарованість

Проблема здібностей є однією з центральних у диференціальній психології, оскільки саме здібності значною мірою визначають індивідуальні можливості людини в навчанні, професійній діяльності, творчості, спілкуванні та самореалізації. Люди відрізняються між собою не лише темпераментом, характером або емоційністю, а й тим, наскільки швидко вони засвоюють знання, як ефективно розв'язують задачі, у яких сферах діяльності досягають успіху, наскільки легко переходять від засвоєння готових способів дії до створення нового.

У психології здібності розглядають як індивідуально-психологічні особливості особистості, що є умовою успішного виконання певної діяльності. Важливо підкреслити, що здібності не зводяться лише до знань, умінь і навичок. Знання – це інформація, яку людина засвоїла; уміння – це здатність виконувати певні дії; навички – це автоматизовані способи дії. Здібності ж виступають внутрішніми психологічними передумовами того, наскільки швидко, глибоко й творчо людина може оволодівати знаннями, вміннями та навичками.

Наприклад, двоє студентів можуть відвідувати однакові заняття, користуватися однаковими підручниками

й виконувати однакові завдання, але один із них швидше помічає закономірності, легше узагальнює матеріал, самостійно ставить запитання, а інший потребує більшої кількості повторень і зовнішньої підтримки. Це не означає, що один студент «кращий» за іншого як особистість. Це свідчить про наявність індивідуальних відмінностей у здібностях, темпі засвоєння, стилі мислення, мотивації та попередньому досвіді.

Здібності формуються і проявляються лише в діяльності. Неможливо повноцінно оцінити музичні здібності людини, якщо вона ніколи не мала можливості займатися музикою; неможливо виявити педагогічні здібності без взаємодії з людьми; неможливо розкрити наукові здібності без включення в дослідницьку діяльність. Тому здібності не є готовою, повністю сформованою властивістю, яка існує поза життєвим досвідом. Вони розвиваються у процесі навчання, практики, взаємодії, самостійної роботи, подолання труднощів і накопичення досвіду.

У психології важливо розрізнати задатки і здібності. Задатки – це природні, анатомо-фізіологічні передумови розвитку здібностей. До них можуть належати особливості нервової системи, сенсорної чутливості, моторики, пам'яті, темпу психічних процесів, емоційної реактивності. Але задатки самі по собі ще не є здібностями. Вони лише створюють можливість для їхнього розвитку. Якщо людина має певні природні передумови, але не включена у відповідну діяльність, не отримує навчання, підтримки та практики, здібності можуть не розкритися.

Наприклад, дитина може мати хороший слух і відчуття ритму, але без музичного середовища, навчання й вправ ці задатки не перетворяться на розвинені музичні здібності. Інша дитина може мати природну спостережливість, емпатійність і чутливість до людей, але психологічні або педагогічні здібності формуватимуться лише через освіту, рефлексію, досвід спілкування та професійне навчання.

Здібності можуть бути загальними і спеціальними. Загальні здібності забезпечують успішність у широкому колі видів діяльності. До них належать інтелектуальні здібності, здатність до навчання, увага, пам'ять, мислення, мовлення, саморегуляція, працездатність. Спеціальні здібності пов'язані з успішністю в конкретних сферах: математичній, музичній, художній, спортивній, педагогічній, організаторській, комунікативній, технічній, літературній, науковій.

У структурі здібностей можна виділити кілька компонентів. Перший компонент – пізнавальний, який охоплює особливості мислення, сприймання, пам'яті, уяви, уваги. Другий – мотиваційний, пов'язаний із інтересом до діяльності, потребою в досягненні, внутрішньою залученістю. Третій – емоційно-вольовий, який включає наполегливість, здатність долати труднощі, емоційну стійкість, самоконтроль. Четвертий – операційний, тобто володіння способами діяльності, прийомами, техніками, навичками.

Обдарованість є вищим рівнем розвитку здібностей. У найзагальнішому розумінні обдарованість – це якісно своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує можливість досягнення високих результатів у певній діяльності. Обдарованість не зводиться до однієї здібності. Вона є системною властивістю, яка включає інтелектуальні, творчі, мотиваційні, особистісні та діяльнісні компоненти.

Обдарована людина не лише швидко засвоює матеріал, а й демонструє підвищену пізнавальну активність, оригінальність мислення, здатність бачити проблему під новим кутом, прагнення до самостійності, високу включеність у діяльність. Обдарованість часто проявляється у стійкому інтересі до певної сфери, здатності тривалий час зосереджуватися на завданні, бажанні не просто виконати вимогу, а досягти глибшого розуміння або нового результату.

У психологічній практиці важливо розуміти, що обдарованість може бути явною або прихованою. Явна обдарованість

проявляється у високих досягненнях, швидкому засвоєнні матеріалу, перемогах у конкурсах, творчих продуктах, високих результатах у навчанні чи діяльності. Прихована обдарованість може не проявлятися через несприятливі умови, низьку самооцінку, тривожність, відсутність підтримки, конфлікт із середовищем, невідповідні методи навчання або соціальні обмеження.

Особливе значення має проблема психологічного супроводу обдарованої особистості. Обдаровані діти й дорослі не завжди є психологічно «зручними». Вони можуть ставити багато запитань, не приймати формальних відповідей, мати підвищену чутливість, критичність, внутрішню напругу, нерівномірність розвитку. У них може поєднуватися високий інтелектуальний потенціал із емоційною вразливістю або труднощами соціальної адаптації.

Отже, здібності та обдарованість є складними психологічними явищами, які формуються внаслідок взаємодії природних передумов, соціального середовища, навчання, діяльності, мотивації та особистісної активності. Завдання психолога полягає не лише у виявленні здібностей, а й у створенні умов для їх розвитку, підтримці індивідуальності та профілактиці психологічних труднощів, пов'язаних із обдарованістю.

Таблиця 1 – Співвідношення понять «здатки», «здібності» та «обдарованість»

Поняття	Зміст	Приклад
Здатки	природні анатомо-фізіологічні передумови розвитку здібностей	хороший слух, моторна координація, швидкість нервових процесів
Здібності	індивідуально-психологічні особливості, що забезпечують успішність діяльності	математичні, педагогічні, музичні, комунікативні здібності
Обдарованість	якісно своєрідне поєднання здібностей, що дає змогу досягати високих результатів	інтелектуальна, художня, академічна, творча обдарованість

2. Поняття про обдарованість, талант і геніальність

Поняття «обдарованість», «талант» і «геніальність» часто використовуються як близькі за змістом, однак у психології між ними існують важливі відмінності. Вони відображають різні рівні розвитку здібностей і різний масштаб результатів діяльності особистості.

Обдарованість є загальною передумовою високих досягнень. Вона виявляється у здатності людини швидко й ефективно оволодівати діяльністю, демонструвати глибокий інтерес, продуктивне мислення, творчу активність, здатність до самостійного пошуку рішень. Обдарованість може проявлятися в різних сферах: інтелектуальній, академічній, художній, музичній, спортивній, лідерській, технічній, соціальній, практичній.

Інтелектуальна обдарованість пов'язана з високим рівнем мислення, здатністю до аналізу, узагальнення, абстрагування, швидкого розуміння складних понять. Академічна обдарованість проявляється у високих навчальних досягненнях, здатності легко засвоювати навчальний матеріал. Творча обдарованість виявляється в оригінальності, гнучкості, нестандартності мислення, здатності створювати нові продукти. Соціальна обдарованість пов'язана з умінням розуміти людей, організовувати взаємодію, впливати на групу, будувати ефективну комунікацію.

Талант – це високий рівень розвитку спеціальних здібностей, який забезпечує створення суспільно значущого продукту в певній галузі діяльності. Якщо обдарованість може бути потенціалом, то талант зазвичай проявляється вже у реальних досягненнях. Талановита людина не просто має здібності, а реалізує їх у діяльності, створює якісний результат, який визнається іншими.

Наприклад, музично обдарована дитина може швидко засвоювати музику, мати хороший слух і ритм. Але талановитим музикантом вона стає тоді, коли через навчання, працю,

досвід і творчість створює високоякісне виконання або власні музичні твори. Тобто талант завжди пов'язаний не лише з природними передумовами, а й із діяльністю, наполегливістю, самодисципліною та соціальним визнанням результату.

Геніальність є найвищим рівнем розвитку творчих здібностей, за якого людина створює принципово нові, унікальні, історично або культурно значущі продукти, що змінюють розвиток науки, мистецтва, культури, техніки або суспільства. Геніальність відрізняється від таланту не лише рівнем здібностей, а й масштабом впливу результатів діяльності.

Геніальна особистість здатна виходити за межі наявних норм, створювати нові системи бачення, відкривати нові напрями, змінювати спосіб мислення інших людей. Геніальність завжди має творчий і трансформаційний характер. Вона не обмежується майстерним виконанням уже наявних зразків, а пов'язана зі створенням принципово нового.

Однак у психології важливо не романтизувати геніальність. Геніальні люди можуть мати складний особистісний розвиток, внутрішні конфлікти, соціальну ізоляцію, емоційну напруженість, нерівномірність розвитку. Високі здібності не гарантують психологічного благополуччя. Навпаки, інтенсивна творча діяльність може супроводжуватися високою відповідальністю, перфекціонізмом, емоційним виснаженням, конфліктом із середовищем.

Важливим питанням є співвідношення обдарованості, таланту та праці. У побутовому уявленні іноді здається, що талант – це щось «дане від природи», що не потребує зусиль. Проте психологічні дослідження й життєвий досвід показують, що здібності без діяльності не розвиваються. Високі досягнення потребують систематичної праці, мотивації, підтримки, саморегуляції, подолання невдач, здатності витримувати тривале навантаження.

Тому талант можна розглядати як результат взаємодії трьох основних чинників: природних передумов, сприятливого

середовища та активної праці самої особистості. Якщо один із цих компонентів відсутній, потенціал може не реалізуватися.

У сучасній психології також важливим є поняття «множинної обдарованості». Людина може бути обдарованою не лише в академічній або інтелектуальній сфері. Високий потенціал може проявлятися в емоційній чутливості, комунікації, лідерстві, практичному мисленні, тілесно-рухових здібностях, творчості, соціальному впливі, здатності до морального судження.

Це має велике значення для освіти. Якщо школа визнає лише академічну успішність, вона може не помічати дітей із практичною, художньою, соціальною або творчою обдарованістю. Завдання психолога – бачити ширший спектр здібностей і допомагати особистості знайти сферу, у якій вона зможе максимально реалізувати свій потенціал.

Отже, обдарованість, талант і геніальність є різними рівнями розвитку здібностей. Обдарованість відображає високий потенціал, талант – реалізований високий рівень спеціальних здібностей, геніальність – створення результатів, що мають видатне й історичне значення. Усі ці явища потребують не лише природних передумов, а й діяльності, середовища, мотивації, підтримки та особистісної зрілості.

Таблиця 2 – Відмінності між обдарованістю, талантом і геніальністю

Поняття	Характеристика	Рівень прояву
Обдарованість	високий потенціал розвитку здібностей	можливість досягнення високих результатів
Талант	високий рівень спеціальних здібностей, реалізований у діяльності	створення якісного суспільно значущого продукту
Геніальність	найвищий рівень творчого розвитку	створення принципово нового, історично значущого продукту

3. Теорії походження обдарованості, таланту, геніальності

Питання про походження обдарованості, таланту й геніальності є одним із найбільш дискусійних у психології. У різні історичні періоди існували різні пояснення цього феномену: від уявлень про божественне натхнення або «природний дар» до сучасних багатофакторних моделей, які враховують спадковість, середовище, мотивацію, діяльність, особистісні риси, культуру та соціальні можливості.

Одним із найдавніших є біологічний підхід, згідно з яким обдарованість пояснюється переважно природними задатками. Представники цього підходу вважали, що видатні здібності значною мірою зумовлені спадковістю, особливостями нервової системи, мозкової організації, сенсорних або моторних функцій. Безумовно, природні передумови мають значення. Наприклад, музичний слух, швидкість реакції, особливості пам'яті, пластичність нервової системи можуть створювати сприятливу основу для розвитку здібностей.

Однак біологічний підхід є недостатнім, якщо він ігнорує роль середовища. Наявність задатків не гарантує їхньої реалізації. Обдарована дитина, яка не має доступу до освіти, підтримки, творчого середовища або емоційної безпеки, може не розкрити свій потенціал. Тому сучасна психологія не зводить обдарованість лише до спадковості.

Соціологічний підхід наголошує на ролі соціального середовища. Згідно з ним, талант формується під впливом освіти, культури, сім'ї, соціального статусу, можливостей для розвитку та доступу до ресурсів. Суспільство не лише створює умови для розкриття здібностей, а й визначає, які саме здібності вважаються цінними. У різні історичні епохи й у різних культурах обдарованість могли оцінювати по-різному.

Наприклад, у суспільстві, де високо цінується технічний прогрес, особливе визнання отримують інженерні, математичні, наукові здібності. У культурі, орієнтованій

на мистецтво, більше значення може надаватися художній або музичній обдарованості. Отже, соціальне середовище не лише розвиває здібності, а й створює критерії їх визнання.

Діяльнісний підхід пояснює здібності через активну діяльність людини. Відповідно до цього підходу, здібності не існують поза діяльністю і формуються саме в ній. Людина стає здібною не тому, що лише має природний дар, а тому, що залучається до діяльності, засвоює її способи, удосконалює навички, розвиває мислення, долає труднощі та переходить від наслідування до творчості.

Цей підхід особливо важливий для педагогіки й психологічного супроводу. Він показує, що здібності можна розвивати. Необхідно створювати умови для діяльності, у якій потенціал особистості може виявитися й поступово ускладнюватися. Саме тому раннє виявлення інтересів, підтримка мотивації, індивідуальний підхід і можливість творчого самовираження мають велике значення.

Особистісний підхід підкреслює, що обдарованість неможливо пояснити лише інтелектом або спеціальними навичками. Важливими є мотивація, наполегливість, самостійність, відповідальність, внутрішня свобода, здатність до ризику, толерантність до невизначеності, емоційна стійкість, саморефлексія. Видатні досягнення часто потребують не тільки високого інтелекту, а й здатності тривалий час працювати над складною проблемою, витримувати невдачі, не зупинятися перед критикою.

Творча обдарованість особливо пов'язана з такими характеристиками, як оригінальність, гнучкість мислення, відкритість досвіду, здатність бачити незвичні зв'язки, внутрішня мотивація, незалежність суджень. Талановита людина часто не просто добре виконує завдання, а ставить під сумнів установлені способи його виконання.

Інтеракціоністський підхід є одним із найбільш сучасних. Він розглядає обдарованість як результат взаємодії багатьох

факторів: спадковості, середовища, навчання, особистості, мотивації, випадкових можливостей, культурного контексту. З цієї точки зору, талант не є лише «даром» і не є лише результатом праці. Він формується там, де природні можливості зустрічаються з відповідним середовищем і внутрішньою активністю людини.

Важливе місце займають багатофакторні моделі обдарованості. Наприклад, у сучасній психології часто розглядають обдарованість як поєднання високих здібностей, креативності та мотивації досягнення. Якщо людина має високі здібності, але не має мотивації, вона може не реалізувати потенціал. Якщо є мотивація, але відсутні необхідні здібності або умови, високий результат також може бути недосяжним. Якщо є здібності й мотивація, але немає творчості, людина може бути успішним виконавцем, але не новатором.

Проблема геніальності також має кілька пояснень. Одні теорії підкреслюють винятковість природного потенціалу генія. Інші – роль історичного часу, соціального запиту, культури. Іноді геніальність стає видимою лише тоді, коли суспільство готове сприйняти новий продукт. Багато видатних ідей не визнавалися одразу, оскільки випереджали свій час.

Особливо важливою є проблема середовища, яке підтримує або блокує розвиток таланту. Сприятливе середовище включає доступ до освіти, наставників, ресурсів, свободу творчості, емоційну підтримку, можливість помилятися, визнання індивідуальності. Несприятливе середовище може проявлятися через авторитарність, висміювання, надмірний контроль, бідність стимулів, страх помилки, стереотипи, соціальну нерівність.

Таким чином, сучасна психологія розглядає походження обдарованості, таланту й геніальності як багатофакторний процес. У ньому поєднуються природні задатки, навчання, діяльність, мотивація, особистісні якості, соціокультурне середовище й життєві обставини. Саме тому завдання психолога

полягає не в тому, щоб просто «виміряти талант», а в тому, щоб зрозуміти умови його розвитку та реалізації.

Схема 1 – Багатофакторна модель розвитку обдарованості

4. Індивідуальні відмінності інтелекту

Інтелект є одним із ключових понять диференційної психології, оскільки він відображає індивідуальні відмінності у здатності людини розуміти, навчатися, мислити, розв'язувати проблеми, адаптуватися до нових умов і використовувати досвід. Проблема інтелекту має велике значення для освіти, професійного відбору, психодіагностики, консультування, розвитку особистості та прогнозування успішності діяльності.

У найзагальнішому розумінні інтелект – це система пізнавальних здібностей, що забезпечує ефективне орієнтування людини в ситуації, розв'язання задач, засвоєння знань, планування дій і адаптацію до середовища. Інтелект не зводиться лише до обсягу знань або академічної успішності. Людина

може мати багато інформації, але не вміти гнучко її застосовувати. І навпаки, людина може не мати формально високої освіти, але демонструвати розвинений практичний інтелект, здатність швидко орієнтуватися в життєвих ситуаціях.

У психології існують різні підходи до розуміння інтелекту. Психометричний підхід розглядає інтелект як властивість, яку можна виміряти за допомогою тестів. У межах цього підходу виникло поняття IQ – коефіцієнта інтелекту. Тести інтелекту дозволяють оцінювати вербальні, числові, просторові, логічні здібності. Вони мають практичне значення, але не вичерпують усього змісту інтелекту.

Факторні теорії інтелекту пояснюють його як структуру, що складається з загального фактора та спеціальних здібностей. Наприклад, загальний фактор інтелекту може відображати загальну розумову ефективність, тоді як спеціальні фактори пов'язані з мовленням, простором, пам'яттю, швидкістю обробки інформації, математичними операціями.

Когнітивний підхід розглядає інтелект через процеси обробки інформації. Він досліджує, як людина сприймає інформацію, кодує її, зберігає в пам'яті, порівнює, узагальнює, приймає рішення, контролює помилки. У цьому підході важливими є не лише результати, а й стратегії мислення.

Культурно-історичний підхід підкреслює, що інтелект формується у процесі засвоєння культурного досвіду, мови, знакових систем, способів діяльності. Це означає, що інтелектуальний розвиток людини залежить не лише від біологічних передумов, а й від освіти, спілкування, соціального середовища.

Сучасні теорії також виділяють різні види інтелекту: академічний, практичний, соціальний, емоційний, творчий. Академічний інтелект пов'язаний із навчальними досягненнями, логікою, вербальними й математичними здібностями. Практичний інтелект проявляється у здатності ефективно діяти в реальних життєвих ситуаціях. Соціальний інтелект

полягає у здатності розуміти людей, соціальні ситуації, мотиви й наміри інших. Емоційний інтелект охоплює здатність розпізнавати, розуміти й регулювати власні та чужі емоції. Творчий інтелект проявляється у здатності створювати нове, бачити нестандартні рішення.

Індивідуальні відмінності інтелекту можуть проявлятися в рівні, структурі, стилі та динаміці інтелектуальної діяльності. Рівень інтелекту відображає загальну ефективність розв'язання пізнавальних задач. Структура інтелекту показує, які саме здібності є більш розвиненими: вербальні, просторові, логічні, практичні, соціальні. Стиль інтелектуальної діяльності відображає спосіб мислення: аналітичний, образний, інтуїтивний, системний, критичний, творчий. Динаміка інтелекту пов'язана з його розвитком протягом життя.

На інтелектуальні відмінності впливають багато факторів. До біологічних належать особливості нервової системи, спадковість, здоров'я, нейрофізіологічні передумови. До соціальних – сімейне середовище, освіта, мовне оточення, культурний капітал, доступ до ресурсів, якість навчання. До особистісних – мотивація, наполегливість, інтерес, самооцінка, тривожність, відкритість до досвіду.

Важливо зазначити, що інтелект не є абсолютно незмінною величиною. Хоча певні індивідуальні відмінності мають відносну стабільність, інтелектуальний розвиток можливий протягом життя. Навчання, читання, розв'язання складних задач, професійна діяльність, творча активність, соціальна взаємодія, саморефлексія сприяють розвитку інтелектуальних можливостей.

Особливе значення має поняття «зони найближчого розвитку», яке показує, що можливості людини не обмежуються тим, що вона вже може виконувати самостійно. За підтримки, навчання, співпраці й правильно організованої діяльності людина може вийти на вищий рівень розвитку. Це має велике значення для освіти та психологічного супроводу студентів.

У психологічній практиці важливо не зводити інтелект до одного тестового показника. Тест може бути корисним інструментом, але він не охоплює всього багатства інтелектуальної особистості. Психолог має враховувати мотивацію, творчість, соціальний досвід, емоційну саморегуляцію, практичні навички, культурний контекст.

Отже, інтелект є складною, багатовимірною системою пізнавальних можливостей людини. Індивідуальні відмінності інтелекту проявляються не лише в тому, «наскільки розумна» людина, а й у тому, як саме вона мислить, як розв'язує проблеми, як навчається, як адаптується і як використовує свої знання в реальному житті.

Таблиця 3 – Основні види інтелекту

Вид інтелекту	Зміст	Приклад прояву
Академічний	здатність до навчання, аналізу, логічного мислення	успішне засвоєння навчального матеріалу
Практичний	уміння діяти в реальних життєвих ситуаціях	швидке прийняття рішень у побуті чи професії
Соціальний	розуміння людей і соціальних ситуацій	ефективна комунікація, лідерство
Емоційний	розпізнавання й регуляція емоцій	здатність керувати конфліктом
Творчий	створення нових ідей і нестандартних рішень	наукова, художня, професійна творчість

5. Структурні рівні інтелектуальної активності

Інтелектуальна активність є важливою характеристикою особистості, що відображає не лише рівень інтелекту, а й спосіб його використання. Людина може мати достатньо високі інтелектуальні здібності, але не проявляти ініціативи, самостійності або творчості. Інша людина може не демонструвати

найвищих тестових показників, але бути надзвичайно активною у пізнанні, постановці питань, пошуку рішень, створенні нового.

Інтелектуальна активність – це здатність і готовність особистості до пізнавальної ініціативи, самостійного мислення, пошуку нових способів розв’язання задач, виходу за межі заданої ситуації. Вона пов’язана з мотивацією, інтересом, пізнавальною потребою, творчістю, саморегуляцією та особистісною позицією.

У психології можна виділити кілька рівнів інтелектуальної активності. Перший рівень – репродуктивний. На цьому рівні людина відтворює готові знання, правила, алгоритми, зразки дій. Репродуктивний рівень є необхідним, оскільки без засвоєння базових знань неможливий подальший розвиток. Однак якщо інтелектуальна діяльність обмежується лише відтворенням, вона не переходить у творчу площину.

Другий рівень – евристичний. На цьому рівні людина вже не просто повторює готове, а шукає способи розв’язання нових задач. Вона може комбінувати знання, ставити запитання, знаходити нестандартні ходи, бачити альтернативи. Евристичний рівень є важливим для навчання, науки, професійного розвитку, психологічної практики.

Третій рівень – творчий. Він характеризується здатністю виходити за межі заданої ситуації, самостійно формулювати проблему, створювати нові ідеї, продукти, підходи. Творча інтелектуальна активність не обмежується виконанням завдання; вона передбачає перетворення самої ситуації, відкриття нового смислу, створення оригінального результату.

У деяких підходах також виділяють пасивний або ситуативний рівень, коли людина виконує інтелектуальні дії лише під зовнішнім тиском, без внутрішньої залученості. Такий рівень може бути пов’язаний не з низьким інтелектом, а з відсутністю мотивації, страхом помилки, невпевненістю, негативним досвідом навчання.

Структурні рівні інтелектуальної активності важливі для розуміння обдарованості. Обдарована людина часто характеризується не лише високим рівнем здібностей, а й внутрішньою пізнавальною потребою. Вона не задовольняється готовими відповідями, прагне зрозуміти глибше, ставить додаткові питання, шукає закономірності, самостійно розширює межі завдання.

Інтелектуальна активність тісно пов'язана з креативністю. Креативність – це здатність породжувати нові, оригінальні, нестандартні ідеї. Але сама по собі креативність потребує інтелектуальної дисципліни, критичного мислення, знань, умінь оцінювати результат. Тому творча інтелектуальна активність поєднує свободу мислення і здатність до організації пізнавального процесу.

Для студентів-психологів ця тема має особливе значення. Професійна діяльність психолога потребує не лише засвоєння теорій, а й активного мислення. Психолог має аналізувати індивідуальний випадок, бачити приховані зв'язки, формулювати гіпотези, добирати методи, переглядати власні припущення, працювати з невизначеністю. Це вимагає високого рівня інтелектуальної активності.

У навчальному процесі розвиток інтелектуальної активності можливий через проблемні завдання, дискусії, аналіз випадків, дослідницькі проєкти, рефлексивні завдання, написання есе, роботу з науковими текстами, порівняння теорій, самостійний пошук інформації. Важливо, щоб студент не був лише пасивним споживачем знань, а поступово ставав суб'єктом власного професійного розвитку.

Психологічними умовами розвитку інтелектуальної активності є безпечне навчальне середовище, заохочення питань, повага до самостійної думки, можливість помилятися, інтерес до предмета, зв'язок знань із практикою, позитивна мотивація до пізнання. Якщо навчання побудоване лише на страху оцінювання, інтелектуальна активність знижується.

Отже, структурні рівні інтелектуальної активності дозволяють глибше зрозуміти, як саме людина використовує свій інтелектуальний потенціал. Високий рівень інтелектуальної активності проявляється не тільки у правильних відповідях, а й у здатності ставити питання, бачити проблему, шукати нове, мислити самостійно й творчо.

Таблиця 4 – Структурні рівні інтелектуальної активності

Рівень	Характеристика	Прояв у навчанні
Пасивний	виконання завдань лише під зовнішнім тиском	студент чекає готових відповідей
Репродуктивний	відтворення знань, правил, алгоритмів	переказ лекції, виконання типових завдань
Евристичний	пошук нових способів розв'язання	формулювання гіпотез, пошук альтернатив
Творчий	створення нового продукту або підходу	самостійне дослідження, авторська ідея

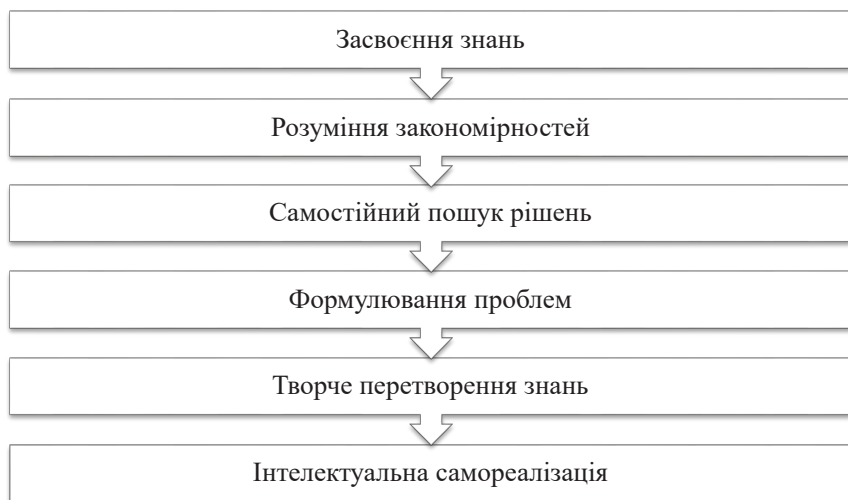

Схема 2 – Розвиток інтелектуальної активності

Здібності, обдарованість, талант, геніальність та інтелект є ключовими категоріями диференційної психології, оскільки вони відображають індивідуальні можливості людини у діяльності, навчанні, творчості та професійному розвитку. Здібності не є готовими знаннями або навичками, а виступають психологічними передумовами успішного оволодіння діяльністю.

Обдарованість є системним поєднанням здібностей, що створює можливість високих досягнень; талант відображає реалізований високий рівень спеціальних здібностей; геніальність пов'язана зі створенням принципово нового й історично значущого продукту. Походження цих явищ не можна пояснити лише спадковістю або лише середовищем. Вони формуються через взаємодію природних задатків, навчання, діяльності, мотивації, особистісних якостей і соціокультурних умов.

Інтелект є багатовимірною системою пізнавальних можливостей людини, що проявляється в різних формах: академічній, практичній, соціальній, емоційній, творчій. Індивідуальні відмінності інтелекту полягають не тільки в рівні розумових здібностей, а й у структурі, стилі та динаміці інтелектуальної діяльності.

Структурні рівні інтелектуальної активності показують, наскільки людина здатна переходити від простого відтворення знань до самостійного пошуку, творчості та інтелектуальної самореалізації. Для майбутнього психолога розуміння цих процесів має принципове значення, оскільки дозволяє професійно оцінювати, підтримувати й розвивати індивідуальний потенціал особистості.

Питання для самоконтролю

1. Що таке здібності у психології?
2. Чим здібності відрізняються від знань, умінь і навичок?
3. Що таке задатки і яку роль вони відіграють у розвитку здібностей?

4. Які здібності належать до загальних, а які – до спеціальних?
5. Що таке обдарованість?
6. Чим обдарованість відрізняється від таланту?
7. У чому полягає сутність геніальності?
8. Які основні теорії пояснюють походження обдарованості, таланту й геніальності?
9. Чому здібності формуються лише в діяльності?
10. Яке значення має соціальне середовище для розвитку таланту?
11. Що таке інтелект?
12. Які види інтелекту виділяють у сучасній психології?
13. У чому виявляються індивідуальні відмінності інтелекту?
14. Чому інтелект не можна зводити лише до показника IQ?
15. Що таке інтелектуальна активність?
16. Які структурні рівні інтелектуальної активності можна виділити?
17. Чим репродуктивний рівень інтелектуальної активності відрізняється від евристичного?
18. Які ознаки творчого рівня інтелектуальної активності?
19. Як мотивація впливає на розвиток здібностей?
20. Яке значення має вивчення здібностей у професійній діяльності психолога?

Список рекомендованої літератури

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2021. 256 с.
2. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості : навчальний посібник. Київ : Радянська школа, 2021. 608 с.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 544 с.
4. Москалець В. П. Психологія особистості : підручник. Київ : Ліра-К, 2021. 564 с.
5. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. Київ : Кондор, 2021. 576 с.

6. Психологія індивідуальних відмінностей : навчальний посібник / за ред. О. П. Саннікової. Одеса : Гельветика, 2022. 328 с.
7. Савчин М. В. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 384 с.
8. Туриніна О. Л. Психологія творчості : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2021. 160 с.

Список використаної літератури

1. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York : Basic Books, 2021.
2. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York : Bantam Books, 2021.
3. Guilford J. P. Creativity and Intelligence: Psychological Perspectives. New York : Harper & Row, 2021.
4. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу у закладах вищої освіти. Київ : МОН України, 2022.
5. Sternberg R. J. The Triarchic Mind: A New Theory of Human Intelligence. New York : Penguin Books, 2021.
6. Torrance E. P. The Nature of Creativity as Manifest in Its Testing. Cambridge : Cambridge University Press, 2021.

Інформаційні джерела

1. American Psychological Association. URL: <https://www.apa.org>
2. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua>
3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. URL: <https://psychology-naes-ua.institute>
5. Google Scholar. URL: <https://scholar.google.com>
6. ResearchGate. URL: <https://www.researchgate.net>

ЛЕКЦІЯ 5.

Джерела індивідуальних відмінностей. Особистість, індивід, індивідуальність

Мета лекції: сформувати у студентів цілісне наукове уявлення про основні джерела індивідуальних відмінностей людини, зокрема про взаємодію спадковості, середовища, особистісного розвитку, діяльності та професійної адаптації; розкрити сучасне розуміння ролі біологічних і соціальних чинників у становленні індивідуальності, проаналізувати співвідношення понять «індивід», «особистість» та «індивідуальність», а також охарактеризувати значення спеціалізації індивідуальності й адаптованості особистості до професійної діяльності; сприяти формуванню уміння аналізувати індивідуальні відмінності як результат складної взаємодії природних, соціальних, психологічних і професійних чинників.

План лекції

1. Взаємодія середовища та спадковості.
2. Сучасне розуміння спадковості та середовища.
3. Поняття індивіда, особистості, індивідуальності.
4. Спеціальна теорія індивідуальності: попередня, безпосередня. Характеристика синдрому адаптованості до професії.

Ключові терміни та поняття: індивідуальні відмінності, джерела індивідуальних відмінностей, спадковість, середовище, генотип, фенотип, соціалізація, біологічні чинники

розвитку, соціальні чинники розвитку, психічний розвиток, індивід, особистість, індивідуальність, суб'єкт діяльності, життєвий досвід, активність особистості, саморозвиток, особистісне становлення, професійна адаптація, адаптованість до професії, професійна придатність, професійна спеціалізація, індивідуальний стиль діяльності, професійна самореалізація, здібності, темперамент, характер, мотивація, професійні якості, професійна ідентичність, синдром адаптованості до професії, професійне становлення, психологічна готовність до діяльності, професійна успішність, індивідуальна траєкторія розвитку.

1. Взаємодія середовища та спадковості

Проблема взаємодії середовища та спадковості є однією з ключових у диференційній психології, оскільки саме вона дозволяє пояснити, чому люди відрізняються між собою за темпераментом, здібностями, характером, інтелектом, емоційністю, мотивацією, поведінкою та професійною самореалізацією. Жодна людина не формується лише під впливом біологічних чинників або лише під впливом соціального середовища. Індивідуальність особистості є результатом складної, тривалої та багаторівневої взаємодії природного й соціального.

Спадковість – це передача від батьків до нащадків певних біологічних особливостей організму, які закладені в генетичному апараті. До спадкових передумов належать особливості нервової системи, темпераменту, психофізіологічної реактивності, деякі аспекти інтелектуального розвитку, сенсорної чутливості, енергетичного рівня, біологічного дозрівання. Спадковість створює природну основу розвитку людини, але не визначає остаточно її особистість.

Середовище – це сукупність зовнішніх умов, у яких живе, розвивається, навчається і діє людина. Воно включає сім'ю,

систему виховання, культуру, освіту, соціально-економічні умови, групу однолітків, професійне середовище, інформаційний простір, життєві події, стиль спілкування, соціальні норми та цінності. Середовище не просто впливає на людину ззовні, а створює простір, у якому природні передумови можуть розкритися, змінитися, посилитися або, навпаки, залишитися нереалізованими.

Упродовж історії психології існували різні підходи до пояснення ролі спадковості й середовища. Біологізаторські підходи перебільшували значення спадковості, розглядаючи розвиток людини як майже наперед визначений природними задатками. Соціологізаторські підходи, навпаки, надавали провідного значення середовищу, вихованню та соціальним умовам, іноді недооцінюючи біологічні передумови. Сучасна психологія відмовилася від такого протиставлення. Вона розглядає розвиток як результат взаємодії генетичних, біологічних, соціальних, культурних, психологічних і діяльнісних чинників.

Особливо важливим є положення про те, що спадковість і середовище не діють ізольовано. Генетичні передумови можуть визначати певний діапазон можливостей, але те, як саме ці можливості будуть реалізовані, значною мірою залежить від середовища. Наприклад, дитина може мати природні передумови до музичної діяльності, але без музичного середовища, навчання, підтримки й практики ці передумови можуть не перейти в розвинені здібності. Інша дитина може не мати надзвичайно виражених задатків, але завдяки систематичній роботі, мотивації та підтримці досягти значного розвитку.

Взаємодія спадковості та середовища проявляється також у тому, що людина не є пасивним об'єктом впливу. Вона активно обирає, змінює і створює власне середовище. Наприклад, дитина з високою пізнавальною активністю сама шукає книжки, ставить запитання, обирає складніші завдання, спілкується з людьми, які підтримують її інтереси.

Таким чином, природні передумови можуть впливати на вибір середовища, а середовище, у свою чергу, посилює або трансформує ці передумови.

У диференційній психології важливим є поняття активної взаємодії генотипу й середовища. Людина не лише отримує певні спадкові особливості, але й через власну активність формує життєвий шлях. Наприклад, темперамент може впливати на стиль спілкування: більш активна, відкрита дитина частіше вступає в контакт, отримує більше соціального досвіду, розвиває комунікативні навички. Більш тривожна або стримана дитина може уникати нових ситуацій, що також впливає на її розвиток.

Середовище буває сприятливим, нейтральним або несприятливим. Сприятливе середовище підтримує розвиток, створює можливості, забезпечує емоційну безпеку, стимулює пізнавальну активність, поважає індивідуальність. Несприятливе середовище може обмежувати розвиток, пригнічувати ініціативу, формувати невпевненість, тривожність, низьку самооцінку, труднощі адаптації. Водночас навіть несприятливі умови не завжди однозначно визначають результат розвитку: велике значення мають особистісні ресурси, підтримка значущих людей, життєстійкість і здатність до саморозвитку.

Важливо зазначити, що однакове середовище по-різному впливає на різних людей. Одна й та сама сімейна ситуація, педагогічний стиль або соціальний досвід можуть мати різні наслідки залежно від темпераменту, віку, чутливості, попереднього досвіду, рівня підтримки та особистісної активності людини. Саме тому в диференційній психології неможливо обмежитися простим твердженням: «середовище формує людину». Потрібно завжди запитувати: яке середовище, для якої людини, у який період розвитку, за яких умов і з якими ресурсами.

Таким чином, індивідуальні відмінності формуються не як механічний результат спадковості або середовища, а як

динамічний процес їхньої взаємодії. Спадковість задає природні передумови, середовище створює умови розвитку, а активність самої особистості визначає індивідуальну траєкторію становлення.

Таблиця 1 – Взаємодія спадковості та середовища у формуванні індивідуальних відмінностей

Чинник	Зміст	Значення для розвитку особистості
Спадковість	генетично зумовлені особливості організму та нервової системи	створює природні передумови розвитку
Середовище	сім'я, освіта, культура, соціальні умови, життєвий досвід	забезпечує умови реалізації або обмеження потенціалу
Діяльність	активна взаємодія людини зі світом	сприяє розвитку здібностей і самореалізації
Виховання	цілеспрямований соціальний вплив	формує цінності, норми, поведінкові моделі
Саморозвиток	власна активність особистості	визначає індивідуальну траєкторію становлення

2. Сучасне розуміння спадковості та середовища

Сучасне розуміння спадковості та середовища ґрунтується на інтегративному підході, відповідно до якого психічний розвиток людини не може бути пояснений лише біологічними або лише соціальними чинниками. Особистість формується у складній системі взаємодії генетичних передумов, нервової системи, сімейного виховання, культури, освіти, соціального досвіду, діяльності та особистісної активності.

У сучасній психології спадковість розглядається не як жорстка програма, що повністю визначає майбутнє людини, а як система потенційних можливостей. Генетичні чинники

задають певні межі або схильності, але не визначають автоматично конкретний життєвий результат. Наприклад, людина може мати спадкову схильність до високої емоційної реактивності, але залежно від виховання та навичок саморегуляції ця особливість може проявитися як тривожність або як висока емоційна чутливість і емпатійність.

Поняття генотипу й фенотипу є важливими для розуміння цієї проблеми. Генотип – це сукупність спадкової інформації організму. Фенотип – це реальні прояви ознак людини, які формуються внаслідок взаємодії генотипу із середовищем. Психологічні характеристики людини не є прямим «відбитком» генотипу. Вони є фенотиповими проявами, тобто результатом складної взаємодії спадковості, середовища та діяльності.

Сучасна наука також використовує поняття норми реакції. Воно означає діапазон можливих проявів певної спадкової ознаки залежно від умов середовища. Наприклад, інтелектуальний потенціал може реалізуватися на різному рівні залежно від якості освіти, мовного середовища, пізнавальної стимуляції, емоційної підтримки, здоров'я, мотивації. Це означає, що спадковість не скасовує значення виховання й освіти.

Особливого значення набуває епігенетичний підхід. Епігенетика вивчає, як умови середовища можуть впливати на активність генів без зміни самої генетичної структури. Для психології це важливо, оскільки стрес, травма, турбота, підтримка, харчування, стиль виховання, соціальна безпека можуть впливати на біологічні механізми розвитку. Таким чином, середовище не просто «накладається» на спадковість, а може змінювати характер прояву спадкових передумов.

Сучасне розуміння середовища також стало значно ширшим. Раніше середовище часто розуміли як щось зовнішнє щодо людини. Тепер воно розглядається як багаторівнева система. Мікросередовище включає сім'ю, найближчих людей, щоденні взаємодії. Мезосередовище охоплює школу, групу однолітків, освітні та професійні спільноти. Макросередовище

включає культуру, економіку, політику, соціальні норми, історичну епоху. Інформаційне середовище охоплює медіа, цифровий простір, соціальні мережі, доступ до знань.

Особливістю сучасного середовища є його мінливість і складність. Людина сьогодні розвивається в умовах швидких соціальних змін, інформаційного перевантаження, високих професійних вимог, мобільності, конкуренції, глобалізації. Це створює нові умови для формування індивідуальних відмінностей. Наприклад, здатність до адаптації, критичного мислення, емоційної саморегуляції та самонавчання стає дедалі важливішою характеристикою особистості.

Сучасна психологія також підкреслює роль суб'єктності людини. Суб'єктність означає здатність людини бути активним автором власного життя, робити вибір, ставити цілі, осмислювати досвід, змінювати себе й середовище. Це означає, що розвиток не можна пояснити лише спадковістю і середовищем як зовнішніми силами. Людина сама бере участь у власному становленні.

Наприклад, двоє студентів можуть мати подібні природні здібності й навчатися в одному університеті, але один активно читає додаткову літературу, бере участь у конференціях, шукає практику, ставить професійні цілі, а інший обмежується мінімальними вимогами. Через кілька років їхні професійні траєкторії можуть суттєво відрізнятись. Це демонструє роль особистісної активності як джерела індивідуальних відмінностей.

У сучасному розумінні спадковості та середовища також важливо уникати фаталізму. Не можна вважати, що людина «приречена» своїми генами або своїм середовищем. Навіть якщо певні чинники створюють ризики, розвиток може змінюватися завдяки підтримці, освіті, терапії, рефлексії, новому досвіду, професійному навчанню, зміні середовища.

Отже, сучасне розуміння спадковості та середовища є інтегративним, динамічним і багатофакторним. Воно визнає роль біологічних передумов, але не зводить до них особистість;

визнає силу середовища, але не заперечує активності людини. Індивідуальні відмінності формуються в процесі постійної взаємодії природи, культури, діяльності й саморозвитку.

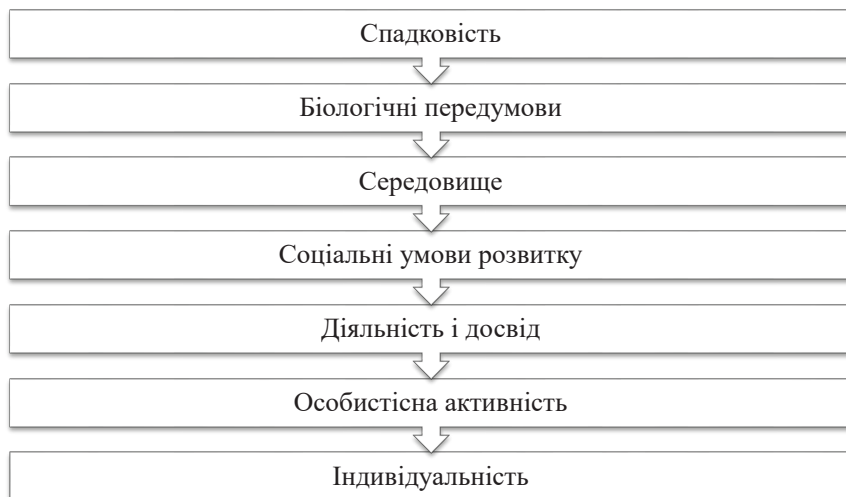

Схема 1 – Сучасне розуміння джерел індивідуальних відмінностей

3. Поняття індивіда, особистості, індивідуальності

Поняття «індивід», «особистість» та «індивідуальність» є базовими для психологічної науки й особливо важливими для диференційної психології. Вони дозволяють розглядати людину на різних рівнях: як біологічну істоту, як соціального суб'єкта і як унікальну неповторну систему психологічних властивостей.

Індивід – це окрема людина як представник людського роду. У цьому понятті підкреслюється біологічна основа людського існування. Індивід має певну тілесну організацію, нервову систему, вік, стать, конституційні особливості, природні потреби, біологічні ритми. Людина народжується

індивідом, тобто біологічною істотою, що належить до виду *Homo sapiens*.

Поняття індивіда важливе для диференційної психології, оскільки біологічні характеристики створюють основу для подальшого розвитку. Тип нервової системи, темперамент, особливості сенсорики, моторики, фізичне здоров'я, темп дозрівання можуть впливати на поведінку, навчання, спілкування й адаптацію. Проте індивід ще не є особистістю в повному психологічному сенсі.

Особистість – це людина як суб'єкт соціальних відносин, свідомої діяльності, спілкування, морального вибору та саморозвитку. Особистість формується не автоматично з народження, а в процесі соціалізації, виховання, навчання, засвоєння культури, включення в діяльність і взаємодію з іншими людьми.

У структурі особистості можна виділити потреби, мотиви, цінності, переконання, установки, характер, самосвідомість, життєві цілі, моральні якості, способи поведінки. Особистість – це не просто сума психічних властивостей, а цілісна система, яка визначає ставлення людини до себе, інших людей, діяльності, суспільства та майбутнього.

Становлення особистості відбувається поступово. Дитина засвоює мову, соціальні норми, правила поведінки, моральні уявлення, способи спілкування. Пізніше вона починає осмислювати себе, формувати самооцінку, життєві плани, професійні інтереси, цінності. Особистість проявляється там, де людина здатна діяти свідомо, відповідально, самостійно й цілеспрямовано.

Індивідуальність – це унікальне поєднання біологічних, психологічних і соціальних властивостей людини, яке відрізняє її від інших. Якщо поняття «індивід» підкреслює природну належність до людського роду, а поняття «особистість» – соціальну сутність людини, то поняття «індивідуальність» акцентує неповторність.

Індивідуальність включає темперамент, характер, здібності, стиль мислення, емоційність, мотивацію, цінності, життєвий досвід, стиль спілкування, професійні інтереси, творчий потенціал, особливості самовираження. Саме індивідуальність робить людину не просто представником певної групи, а неповторною особою.

Важливо розуміти, що індивідуальність не є лише «яскравістю» або «незвичністю». Кожна людина має індивідуальність, навіть якщо вона не демонструє видатних здібностей або особливої поведінки. Індивідуальність може проявлятися в тонких особливостях ставлення до людей, способах мислення, темпі роботи, емоційних реакціях, життєвих цінностях.

У диференційній психології поняття індивідуальності має центральне значення. Саме ця галузь психології досліджує, чим люди відрізняються, як формуються ці відмінності, як вони проявляються в діяльності, як їх враховувати в освіті, професії, консультуванні, психотерапії.

Співвідношення понять «індивід», «особистість» та «індивідуальність» можна розуміти як різні рівні аналізу людини. Індивід – це біологічна основа. Особистість – соціально сформована система якостей. Індивідуальність – неповторний спосіб поєднання природного, соціального й особистісного.

У професійній діяльності психолога це розмежування має практичне значення. Наприклад, у психодіагностиці важливо враховувати природні особливості людини як індивіда, її соціальні ролі й цінності як особистості та її унікальний стиль життя як індивідуальності. У консультуванні психолог має бачити не лише проблему, а всю цілісність людини: її досвід, ресурси, обмеження, потреби, стиль саморегуляції.

Отже, поняття індивіда, особистості й індивідуальності дозволяють глибше зрозуміти природу людини. Вони показують, що людина є одночасно біологічною істотою, соціальним суб'єктом і унікальною неповторною особистістю.

Таблиця 2 – Співвідношення понять «індивід», «особистість», «індивідуальність»

Поняття	Основний зміст	Що підкреслює
Індивід	людина як представник людського роду	біологічну основу
Особистість	людина як суб'єкт соціальних відносин і діяльності	соціальну сутність
Індивідуальність	унікальне поєднання властивостей людини	неповторність і своєрідність

4. Спеціальна теорія індивідуальності: попередня та безпосередня характеристики синдрому адаптованості до професії

Спеціальна теорія індивідуальності розглядає людину не лише як носія окремих психологічних властивостей, а як цілісну систему, у якій природні, психічні, особистісні, соціальні та професійні характеристики взаємопов'язані між собою. У межах диференційної психології ця теорія має особливе значення, оскільки дає змогу пояснити, чому різні люди по-різному адаптуються до професійної діяльності, по-різному реалізують свої здібності, будують індивідуальний стиль праці та досягають професійної ефективності.

Індивідуальність у цьому контексті розуміють як унікальне поєднання властивостей людини, що визначає її своєрідність у діяльності, спілкуванні, навчанні, професійному становленні та самореалізації. Вона охоплює темперамент, характер, здібності, мотивацію, цінності, інтелектуальні особливості, емоційно-вольову сферу, стиль мислення, рівень саморегуляції, життєвий досвід і професійні орієнтації.

Спеціальна теорія індивідуальності акцентує увагу на тому, що професійну адаптацію людини не можна пояснити лише рівнем знань або формальною підготовкою. Дві особи

з однаковою освітою можуть по-різному почуватися в одній професії: одна швидко входить у професійне середовище, виявляє ініціативу, відчуває задоволення від діяльності, інша – переживає напруження, невпевненість, втому, втрату мотивації. Причина полягає в різній структурі індивідуальності та різному ступені відповідності особистісних властивостей вимогам професії.

У цьому аспекті важливим є поняття адаптованості до професії. Адаптованість до професії – це інтегральна характеристика, яка відображає відповідність індивідуальних особливостей людини змісту, умовам, вимогам і цінностям професійної діяльності. Вона виявляється не лише в успішному виконанні професійних завдань, а й у психологічному прийнятті професії, професійній мотивації, емоційній стійкості, здатності до саморозвитку та збереженні особистісного благополуччя.

Синдром адаптованості до професії можна розглядати як цілісну систему взаємопов'язаних показників, що характеризують готовність і здатність особистості ефективно функціонувати в певній професійній сфері. Це не окрема риса, а комплекс психологічних характеристик, які разом визначають професійну придатність, успішність і стійкість людини в діяльності.

У структурі синдрому адаптованості до професії можна виділити попередню характеристику та безпосередню характеристику.

Попередня характеристика синдрому адаптованості до професії

Попередня характеристика синдрому адаптованості до професії охоплює ті індивідуально-психологічні особливості людини, які існують до входження в професію або на початкових етапах професійного вибору. Вони створюють передумови майбутньої професійної успішності та визначають, наскільки певна професійна діяльність відповідає природним, особистісним і мотиваційним особливостям людини.

До попередніх характеристик належать здібності, темперамент, характер, інтереси, цінності, мотивація, рівень домагань, особливості саморегуляції, емоційна стійкість, комунікативність, відповідальність, пізнавальна активність, схильність до певного типу діяльності. Саме ці характеристики впливають на вибір професії, очікування від неї та первинну готовність до професійного навчання.

Наприклад, для професії психолога важливими попередніми характеристиками є інтерес до людини, емпатійність, здатність слухати, рефлексивність, етична чутливість, емоційна врівноваженість, толерантність, здатність до аналізу поведінки, комунікативні здібності. Якщо ці якості наявні хоча б у потенційній формі, професійне навчання може сприяти їх розвитку. Якщо ж професія обрана випадково або суперечить провідним особистісним якостям людини, процес адаптації може бути ускладненим.

Попередня характеристика також включає професійні очікування. Людина ще до входження в професію має певні уявлення про її зміст, престиж, складність, можливості самореалізації, матеріальні перспективи, соціальний статус. Якщо ці очікування є надто ідеалізованими або не відповідають реальності, у процесі професійного становлення може виникати розчарування.

Особливе значення має мотивація професійного вибору. Внутрішня мотивація, пов'язана з інтересом до змісту діяльності, бажанням допомагати, пізнавальною потребою, прагненням до самореалізації, зазвичай сприяє кращій адаптації. Зовнішня мотивація, що ґрунтується лише на престижі, тиску родини, випадковості або матеріальних очікуваннях, може бути менш стійкою.

Таким чином, попередня характеристика синдрому адаптованості до професії виконує прогностичну функцію. Вона дає змогу оцінити, наскільки індивідуальні особливості людини відповідають вимогам майбутньої діяльності, які

сильні сторони можуть стати ресурсом, а які якості потребують розвитку або психологічного супроводу.

Безпосередня характеристика синдрому адаптованості до професії

Безпосередня характеристика синдрому адаптованості до професії проявляється вже в реальному процесі професійної діяльності або професійного навчання. Вона показує, наскільки людина фактично пристосувалася до професійних вимог, як виконує завдання, як взаємодіє з професійним середовищем, чи зберігає мотивацію, чи переживає професію як значущу й відповідну собі.

До безпосередніх характеристик належать професійна компетентність, ефективність діяльності, задоволеність професією, стабільність професійної мотивації, здатність до професійного навчання, емоційна стійкість, відповідальність, саморегуляція, здатність до співпраці, професійна рефлексія, готовність до самовдосконалення.

Безпосередня адаптованість проявляється в тому, що людина не лише формально виконує професійні обов'язки, а й поступово включається в професійну культуру, засвоює норми професійної спільноти, приймає професійну роль, формує професійну ідентичність. Для психолога це означає не просто знати методики, а усвідомлювати етичну відповідальність, розуміти межі компетентності, вміти працювати з емоційно складним матеріалом, витримувати невизначеність і постійно розвиватися.

Важливим показником безпосередньої адаптованості є індивідуальний стиль професійної діяльності. Він формується тоді, коли людина знаходить власний спосіб ефективного виконання професійних завдань з урахуванням своїх сильних сторін і обмежень. Наприклад, один психолог може бути більш аналітичним і структурованим, інший – більш емпатійним та інтуїтивним, третій – більш орієнтованим на

діагностику або групову роботу. Усі ці стилі можуть бути професійно ефективними, якщо вони відповідають етичним і методичним вимогам професії.

Безпосередня характеристика також включає здатність людини долати професійні труднощі. Кожна професія має не лише привабливі сторони, а й стресові фактори. У професії психолога це можуть бути емоційне навантаження, відповідальність за якість допомоги, робота з травматичним досвідом клієнтів, необхідність дотримуватися меж, ризик професійного вигорання. Адаптована до професії людина не уникає труднощів повністю, але має ресурси для їх подолання.

Ознаками високої професійної адаптованості є відчуття професійної відповідності, стабільний інтерес до діяльності, здатність навчатися на досвіді, конструктивне ставлення до помилок, готовність до супервізії, відповідальність, професійна етика, збереження психологічної стійкості та здатність бачити перспективу розвитку.

Ознаками недостатньої адаптованості можуть бути хронічна втома, розчарування у професії, низька мотивація, постійна тривога, уникання професійних завдань, конфлікти з професійним середовищем, відчуття невідповідності, зниження самооцінки, професійне вигорання або бажання залишити професію.

Таким чином, безпосередня характеристика синдрому адаптованості до професії дозволяє оцінити не потенціал, а реальний стан професійного функціонування людини. Вона показує, наскільки особистість змогла інтегрувати свої індивідуальні особливості з вимогами професії.

*Синдром адаптованості до професії
як показник зрілості індивідуальності*

Синдром адаптованості до професії можна розглядати як один із показників зрілості індивідуальності. Зріла професійна індивідуальність проявляється в тому, що людина не просто пристосовується до вимог професії, а знаходить у ній

власний спосіб самореалізації. Вона здатна поєднувати професійні стандарти з особистісною своєрідністю.

Професійно зріла людина усвідомлює свої сильні сторони, розуміє обмеження, здатна до саморефлексії, приймає відповідальність за професійний розвиток, не зупиняється на досягнутому. Вона не лише виконує роботу, а й поступово формує професійну позицію.

Для майбутніх психологів це має особливе значення. Професія психолога потребує не тільки знань і технік, а й сформованої особистісної основи. Психолог працює власною особистістю: слухає, співпереживає, аналізує, витримує, підтримує, ставить межі. Тому професійна адаптованість психолога значною мірою залежить від розвитку його індивідуальності.

Спеціальна теорія індивідуальності дозволяє зрозуміти, що професійний розвиток – це не механічне засвоєння професійних навичок, а процес інтеграції індивідуальних властивостей людини з вимогами діяльності. У цьому процесі особистість не втрачає свою неповторність, а навпаки – набуває професійно значущої форми її прояву.

Таблиця 3 – Попередня та безпосередня характеристики синдрому адаптованості до професії

Характеристика	Зміст	Приклад прояву
1	2	3
Попередня характеристика	індивідуальні особливості, що існують до входження в професію	здібності, інтереси, темперамент, мотивація, цінності
Безпосередня характеристика	реальні прояви адаптації у професійній діяльності	компетентність, ефективність, задоволеність, професійна стійкість
Мотиваційний компонент	ставлення до професії та внутрішня зацікавленість	бажання розвиватися в обраній сфері
Особистісний компонент	риса, що забезпечують професійну відповідність	відповідальність, рефлексивність, емоційна зрілість

Продовження таблиці 3

1	2	3
Соціальний компонент	входження в професійне середовище	прийняття норм професійної спільноти
Смисловий компонент	переживання професії як значущої	відчуття професійної ідентичності

Джерела індивідуальних відмінностей особистості мають складну, багатофакторну природу. Вони не можуть бути пояснені лише спадковістю або лише середовищем. Індивідуальність людини формується у процесі взаємодії біологічних передумов, соціальних умов, виховання, діяльності, життєвого досвіду та власної активності особистості.

Спадковість створює природну основу розвитку, але не визначає остаточно життєвий шлях людини. Середовище забезпечує умови, у яких природні передумови можуть бути реалізовані, змінені або обмежені. Сучасне розуміння розвитку особистості підкреслює не протиставлення спадковості й середовища, а їхню постійну взаємодію.

Поняття індивіда, особистості та індивідуальності дозволяють аналізувати людину на різних рівнях. Індивід відображає біологічну основу людини, особистість – її соціальну сутність, індивідуальність – унікальне поєднання природних, психологічних і соціальних властивостей.

Спеціальна теорія індивідуальності допомагає зрозуміти, як індивідуальні особливості людини проявляються у професійному розвитку. Синдром адаптованості до професії відображає ступінь відповідності особистості вимогам професійної діяльності. Його попередня характеристика дозволяє оцінити передумови професійної успішності, а безпосередня – реальний рівень професійної адаптації.

Для майбутнього психолога розуміння джерел індивідуальних відмінностей має принципове значення. Воно дозволяє бачити людину цілісно, враховувати її природні особливості,

життєвий досвід, соціальні умови, професійні прагнення та унікальний шлях розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає диференційна психологія?
2. Які чинники належать до основних джерел індивідуальних відмінностей?
3. Що таке спадковість?
4. Яку роль відіграє спадковість у розвитку особистості?
5. Що таке середовище в психології?
6. Які види середовища впливають на розвиток людини?
7. У чому полягає взаємодія спадковості та середовища?
8. Чому сучасна психологія не протиставляє спадковість і середовище?
9. Що таке генотип і фенотип?
10. Як діяльність людини впливає на формування індивідуальності?
11. Що означає поняття «суб'єктність особистості»?
12. Чим відрізняються поняття «індивід», «особистість» та «індивідуальність»?
13. Які основні характеристики особистості?
14. Що таке індивідуальність?
15. Яке значення має індивідуальний стиль діяльності?
16. У чому полягає спеціалізація індивідуальності?
17. Що таке професійна адаптація?
18. Які характеристики входять до синдрому адаптованості до професії?
19. Чим відрізняються попередня та безпосередня характеристики адаптованості до професії?
20. Яке значення має вивчення індивідуальних відмінностей для професійної діяльності психолога?

Список рекомендованої літератури

1. Ананьєв Б. Г. Людина як предмет пізнання : монографія. Київ : Либідь, 2021. 384 с.
2. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості : навчальний посібник. Київ : Радянська школа, 2021. 608 с.
3. Максименко С. Д. Психологія особистості : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 296 с.
4. Москалець В. П. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2021. 564 с.
5. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. Київ : Кондор, 2021. 576 с.
6. Психологія індивідуальних відмінностей : навчальний посібник / за ред. О. П. Саннікової. Одеса : Гельветика, 2022. 328 с.
7. Савчин М. В. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 344 с.
8. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2021. 372 с.

Список використаної літератури

1. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Cambridge : Harvard University Press, 2021.
2. Erikson E. Identity and the Life Cycle. New York : Norton, 2021.
3. Lewin K. Field Theory in Social Science. New York : Harper & Row, 2021.
4. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо професійної підготовки студентів-психологів. Київ : МОН України, 2022.
5. Rogers C. On Becoming a Person. Boston : Houghton Mifflin, 2021.
6. Vygotsky L. S. Mind in Society. Cambridge : Harvard University Press, 2021.

Інформаційні джерела

1. American Psychological Association. URL: <https://www.apa.org>
2. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua>
3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. URL: <https://psychology-naes-ua.institute>
5. Google Scholar. URL: <https://scholar.google.com>
6. ResearchGate. URL: <https://www.researchgate.net>

ЛЕКЦІЯ 6.

Особистісні фактори поведінкових відмінностей

Мета лекції: сформувати у студентів системне уявлення про особистісні фактори поведінкових відмінностей людини в контексті диференційної психології; розкрити сутність особистості як предмета диференціально-психологічного аналізу, охарактеризувати концепції особистісних рис та факторні теорії особистості, проаналізувати ієрархічну організацію особистості та формально-динамічну модель особистості; ознайомити з функціональним підходом до розуміння особистості та значенням особистісних властивостей у регуляції поведінки, діяльності, міжособистісної взаємодії та професійної адаптації; сприяти формуванню в майбутніх психологів навичок професійного аналізу індивідуально-психологічних особливостей особистості та їхнього впливу на поведінку людини.

План лекції

1. Особистість: диференційно-психологічний аспект.
2. Концепція особистісних рис. Теорії особистісних факторів.
3. Ієрархічна організація особистості.
4. Формально-динамічна модель особистості.
5. Функціональна особистість.

Ключові терміни та поняття: особистість, індивідуальні відмінності, диференційна психологія особистості, структура особистості, особистісні риси, фактори

особистості, темперамент, характер, поведінкові відмінності, індивідуальний стиль поведінки, мотивація, саморегуляція, емоційна сфера, когнітивна сфера, соціальна поведінка, факторний аналіз, концепція рис, диспозиційний підхід, інтроверсія, екстраверсія, нейротизм, психотизм, тривожність, емоційна стійкість, самосвідомість, самоконтроль, ієрархія особистості, спрямованість особистості, цінності, установки, формально-динамічні властивості, пластичність, ергічність, темп психічної діяльності, емоційність, функціональна система особистості, адаптація, поведінкова регуляція, професійна поведінка, соціальна адаптація, індивідуальний стиль діяльності, особистісна зрілість, суб'єкт діяльності, психологічна структура особистості.

1. Особистість: диференційно-психологічний аспект

Проблема особистості є центральною для сучасної психологічної науки, оскільки саме через поняття особистості пояснюються особливості поведінки, діяльності, міжособистісних взаємин, професійної самореалізації та індивідуального життєвого шляху людини. У диференційній психології особистість розглядається насамперед як система індивідуальних відмінностей, що визначають своєрідність психічної організації людини та її поведінки.

Диференціально-психологічний аспект вивчення особистості передбачає аналіз того, чим люди відрізняються одна від одного за своїми психологічними характеристиками. Люди можуть мати однаковий вік, соціальний статус, освіту або професію, але істотно відрізнятися за емоційністю, мотивацією, характером, рівнем активності, стилем спілкування, саморегуляцією, цінностями та способами реагування на життєві ситуації. Саме ці відмінності становлять предмет диференціальної психології особистості.

Особистість є складною багаторівневою системою психологічних властивостей, що формується в процесі соціалізації, діяльності та взаємодії людини з навколишнім світом. Вона включає потреби, мотиви, інтереси, установки, цінності, характер, здібності, темперамент, емоційно-вольову сферу, самосвідомість і життєві орієнтації. Особистість не є просто сукупністю окремих рис. Вона являє собою цілісну систему, в якій усі компоненти взаємопов'язані.

У диференційній психології важливим є положення про те, що особистість не існує поза діяльністю та спілкуванням. Людина проявляє свої особистісні властивості у вчинках, взаємодії з іншими людьми, способах вирішення проблем, професійній поведінці, ставленні до себе та світу. Саме тому для психолога важливо досліджувати не лише окремі риси, а й цілісний стиль життя людини, її життєві цілі, систему цінностей та індивідуальний спосіб організації діяльності.

Диференціально-психологічний підхід до особистості підкреслює стабільність індивідуальних властивостей. Наприклад, одні люди більш тривожні, інші – більш емоційно стійкі; одні схильні до активного соціального контакту, інші – до стриманості та інтроверсії; одні приймають рішення швидко й імпульсивно, інші – обережно та аналітично. Ці особливості мають відносну сталість і впливають на поведінку людини в різних ситуаціях.

Водночас сучасна психологія не розглядає особистість як абсолютно незмінну систему. Особистісні властивості можуть розвиватися, трансформуватися, посилюватися або змінюватися під впливом життєвого досвіду, професійної діяльності, психотерапії, кризових подій, навчання та саморозвитку. Тому особистість є одночасно відносно стабільною та динамічною системою.

Особливе значення має взаємозв'язок біологічного та соціального в структурі особистості. Біологічні передумови

створюють основу індивідуальних відмінностей: тип нервової системи, темперамент, рівень емоційної реактивності, психофізіологічні особливості. Соціальне середовище формує цінності, норми поведінки, стиль взаємодії, моральні установки, життєві орієнтації. Особистість формується як результат взаємодії цих чинників.

У сучасній психології важливим є поняття суб'єктності особистості. Суб'єктність означає здатність людини бути активним автором власного життя, самостійно ставити цілі, робити вибір, нести відповідальність за власні рішення та свідомо впливати на власний розвиток. Людина не лише реагує на обставини, а й активно перетворює середовище та себе.

Для психолога вивчення особистості має велике практичне значення. Розуміння індивідуальних особливостей людини необхідне для психологічного консультування, психодіагностики, професійного відбору, психотерапії, освітньої діяльності, профілактики конфліктів та розвитку особистісного потенціалу.

Таким чином, особистість у диференціально-психологічному аспекті розглядається як цілісна система індивідуальних психологічних властивостей, що визначають унікальність поведінки, діяльності та життєвого шляху людини.

Таблиця 1 – Основні характеристики особистості у диференціальній психології

Характеристика	Зміст
Цілісність	взаємозв'язок усіх психологічних властивостей
Індивідуальність	неповторність особистісної організації
Стабільність	відносна сталість поведінкових проявів
Динамічність	здатність до розвитку й змін
Соціальна зумовленість	формування в процесі соціалізації
Суб'єктність	активна роль особистості у власному розвитку

2. Концепція особистісних рис. Теорія особистісних факторів

Одним із найважливіших напрямів у диференційній психології є концепція особистісних рис. Вона ґрунтується на припущенні, що поведінка людини значною мірою визначається відносно стійкими психологічними характеристиками – рисами особистості.

Риса особистості – це стійка схильність людини поводитися певним чином у різних ситуаціях. Наприклад, товариська людина зазвичай активно вступає в контакт із людьми, емоційно нестійка людина схильна до тривоги й емоційних коливань, відповідальна людина демонструє дисциплінованість і самоконтроль.

Концепція рис виникла як спроба пояснити індивідуальні відмінності між людьми за допомогою систематизованого опису психологічних характеристик. У межах цього підходу особистість розглядається як структура відносно стабільних рис, які проявляються у поведінці, мисленні, емоційних реакціях і стилі взаємодії.

Особливого значення набула факторна теорія особистості, яка базується на використанні факторного аналізу – статистичного методу, що дозволяє виявляти взаємопов'язані групи психологічних характеристик. Завдяки факторному аналізу дослідники змогли виділити основні фактори особистості.

Однією з найвідоміших є теорія особистісних рис Р. Кеттелла. Учений виокремив 16 основних факторів особистості, які описують різні аспекти поведінки людини: емоційну стабільність, домінантність, підозріливість, самоконтроль, тривожність, соціальну сміливість тощо. Теорія Кеттелла стала основою для створення багатьох психодіагностичних методик.

Важливий внесок у розвиток теорії рис зробив Г. Айзенк, який виділив три базові фактори особистості: екстраверсію – інтроверсію, нейротизм і психотизм. Екстраверсія пов'язана

з соціальною активністю, комунікабельністю та потребою у зовнішніх враженнях. Інтроверсія характеризується стриманістю, орієнтацією на внутрішній світ і схильністю до самоспостереження. Нейротизм відображає рівень емоційної нестабільності та тривожності.

У сучасній психології неабиякого поширення набула модель «Великої п'ятірки» особистісних рис. Вона включає п'ять основних факторів:

- екстраверсію;
- доброзичливість;
- сумлінність;
- емоційну стабільність;
- відкритість новому досвіду.

Ця модель використовується в психологічному консультуванні, кадровому відборі, організаційній психології та психодіагностиці.

Концепція рис має велике практичне значення, оскільки дозволяє прогнозувати поведінку людини, аналізувати стиль спілкування, професійну придатність, ризик дезадаптації, особливості реагування на стрес і міжособистісну взаємодію.

Водночас теорія рис має певні обмеження. Вона іноді недостатньо враховує роль ситуації, життєвого досвіду та активності самої людини. Тому сучасна психологія прагне поєднувати концепцію рис із когнітивними, мотиваційними та діяльнісними підходами.

Таблиця 2 – Основні фактори моделі «Великої п'ятірки»

Фактор	Характеристика
Екстраверсія	соціальна активність, товарииськість
Доброзичливість	співчутливість, довіра, кооперативність
Сумлінність	відповідальність, організованість
Емоційна стабільність	стійкість до стресу, самоконтроль
Відкритість досвіду	творчість, допитливість, гнучкість мислення

3. Ієрархічна організація особистості

Особистість має складну багаторівневу структуру. Її психологічні властивості не існують хаотично, а організовані в певну систему, де одні компоненти є більш поверхневими, інші – глибшими та більш стійкими.

Ієрархічна організація особистості означає, що психологічні властивості розташовані на різних рівнях – від біологічно зумовлених до соціально та ціннісно детермінованих.

Нижчий рівень структури особистості пов'язаний із психофізіологічними характеристиками: темпераментом, типом нервової системи, особливостями сенсорики, енергетикою психічної діяльності. Ці властивості є відносно стабільними та мають біологічну основу.

Наступний рівень включає характерологічні особливості – систему стійких способів поведінки, ставлення до людей, діяльності та себе. Саме характер визначає індивідуальний стиль поведінки.

Вищі рівні структури особистості пов'язані з мотивацією, цінностями, переконаннями, життєвими цілями, світоглядом, моральними принципами та самосвідомістю. Ці компоненти значною мірою формуються під впливом соціального досвіду та свідомої діяльності людини.

Особливе місце займає спрямованість особистості – система мотивів, інтересів, цілей і цінностей, яка визначає життєвий напрям людини. Саме спрямованість надає поведінці цілісності та смислу.

Ієрархічна структура особистості пояснює, чому поведінка людини може бути суперечливою. Наприклад, людина може мати високий рівень тривожності як темпераментну особливість, але водночас бути відповідальною та професійно стійкою завдяки сформованим вольовим якостям і цінностям.

Ієрархічна організація особистості також пояснює можливість розвитку. Вищі рівні можуть частково компенсувати

труднощі нижчих рівнів. Наприклад, саморегуляція, рефлексія та професійна мотивація допомагають людині керувати імпульсивністю або тривожністю.

Схема 1 – Ієрархічна організація особистості

4. Формально-динамічна модель особистості

Формально-динамічна модель особистості спрямована на вивчення динамічних характеристик психічної діяльності людини. Вона аналізує не зміст поведінки, а спосіб її протікання: темп, інтенсивність, пластичність, емоційність, активність.

Цей підхід значною мірою пов'язаний із дослідженням темпераменту. Формально-динамічні властивості є відносно стабільними та мають психофізіологічну основу.

До основних формально-динамічних властивостей належать:

- ергічність – рівень психічної активності та працездатності;

- пластичність – здатність швидко перебудовувати діяльність;
- темп психічної діяльності – швидкість виконання дій;
- емоційність – інтенсивність емоційних реакцій.

Люди можуть суттєво відрізнятися за цими параметрами. Одні працюють швидко й активно, інші – повільніше, але більш ретельно. Одні легко адаптуються до нових умов, інші потребують більше часу для перебудови.

Формально-динамічна модель має велике значення для професійної психології, оскільки різні професії висувають різні вимоги до темпу діяльності, емоційної стійкості, гнучкості мислення та рівня активності.

Наприклад, професії, пов'язані з екстремними ситуаціями, потребують високої швидкості реакції та емоційної стійкості. Наукова або аналітична діяльність може вимагати більшої послідовності та здатності до тривалого зосередження.

Важливо, що формально-динамічні властивості не визначають цінність людини. Вони лише описують індивідуальний стиль функціонування психіки.

Таблиця 3 – Формально-динамічні властивості особистості

Властивість	Характеристика
Ергічність	рівень психічної активності
Пластичність	здатність до перебудови діяльності
Темп	швидкість психічних процесів
Емоційність	сила та інтенсивність емоційних реакцій
Саморегуляція	контроль власної поведінки та емоцій

5. Функціональна особистість

Функціональний підхід до особистості розглядає її як систему, що забезпечує адаптацію людини до навколишнього

середовища, регуляцію поведінки, організацію діяльності та досягнення життєвих цілей.

Функціональна особистість – це особистість у процесі діяльності, взаємодії та виконання життєвих функцій. У центрі уваги перебуває не лише структура особистості, а й те, як вона реально функціонує в різних умовах.

Особистість виконує низку функцій:

- регулятивну – керує поведінкою та діяльністю;
- адаптаційну – забезпечує пристосування до середовища;
- мотиваційну – визначає спрямованість діяльності;
- комунікативну – забезпечує взаємодію з іншими людьми;
- захисну – допомагає долати психологічні труднощі;
- смислотворчу – надає життю особистісного сенсу.

Функціональний підхід дозволяє зрозуміти, чому одна й та сама риса може мати різне значення залежно від ситуації. Наприклад, висока емоційність може бути ресурсом у творчій діяльності та труднощами в умовах екстремального стресу.

Особистість постійно виконує функцію узгодження внутрішніх потреб і зовнішніх вимог. Людина не просто реагує на ситуацію, а оцінює її, співвідносить із власними цілями, приймає рішення, прогнозує наслідки.

У професійній діяльності функціональна особистість проявляється через професійну саморегуляцію, відповідальність, здатність до співпраці, стресостійкість, професійну рефлексію та готовність до розвитку.

Для психолога функціональний підхід особливо важливий, оскільки дозволяє аналізувати не лише окремі риси людини, а й те, як вони працюють у реальному житті та діяльності.

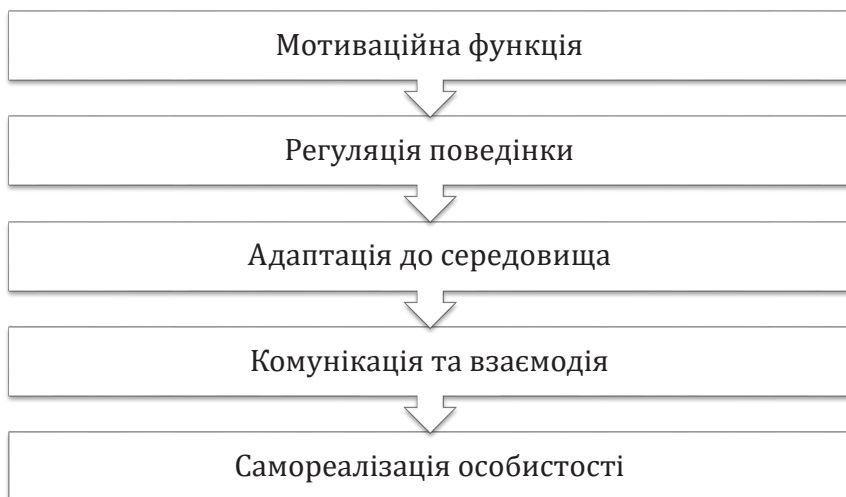

Схема 2 – Основні функції особистості

Особистісні фактори поведінкових відмінностей є важливим предметом диференційної психології, оскільки саме вони визначають своєрідність поведінки, діяльності, спілкування та життєвого шляху людини. Особистість являє собою складну систему психологічних властивостей, що формується у взаємодії біологічних, соціальних і діяльнісних чинників.

Концепція особистісних рис і факторні теорії особистості дозволяють систематизувати індивідуальні відмінності та аналізувати стійкі поведінкові тенденції людини. Ієрархічна організація особистості відображає багаторівневу структуру психологічних властивостей – від темпераменту до світоглядних і ціннісних утворень.

Формально-динамічна модель особистості акцентує увагу на динамічних особливостях психічної діяльності, а функціональний підхід дозволяє розглядати особистість як активну систему регуляції поведінки, адаптації та самореалізації.

Для майбутніх психологів знання особистісних факторів поведінкових відмінностей має важливе професійне значення,

оскільки дозволяє краще розуміти індивідуальність людини, прогнозувати особливості її поведінки та здійснювати психологічний супровід особистісного розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом вивчення диференційної психології особистості?
2. У чому полягає диференціально-психологічний аспект вивчення особистості?
3. Які основні компоненти входять до структури особистості?
4. Чому особистість розглядається як цілісна система?
5. Які індивідуальні відмінності найбільш значущі для поведінки людини?
6. Що таке особистісна риса?
7. Які основні положення концепції особистісних рис?
8. У чому полягає сутність факторного підходу до особистості?
9. Які фактори особистості виділяв Р. Кеттелл?
10. Які базові фактори особистості описував Г. Айзенк?
11. Що таке модель «Великої п'ятірки»?
12. Які характеристики включає фактор екстраверсії?
13. Яке значення має емоційна стабільність для поведінки людини?
14. Що означає ієрархічна організація особистості?
15. Які рівні структури особистості можна виділити?
16. Що таке формально-динамічні властивості особистості?
17. Які характеристики включає формально-динамічна модель особистості?
18. Що таке ергічність і пластичність?
19. У чому полягає функціональний підхід до особистості?
20. Які функції виконує особистість у процесі діяльності та адаптації?

Список рекомендованої літератури

1. Ананьєв Б. Г. Людина як предмет пізнання : монографія. Київ : Либідь, 2021. 384 с.
2. Максименко С. Д. Психологія особистості : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 296 с.
3. Москалець В. П. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2021. 564 с.
4. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. Київ : Кондор, 2021. 576 с.
5. Психологія індивідуальних відмінностей : навчальний посібник / за ред. О. П. Саннікової. Одеса : Гельветика, 2022. 328 с.
6. Реан А. О. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 352 с.
7. Савчин М. В. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 384 с.
8. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2021. 372 с.

Список використаної літератури

1. Allport G. W. Personality: A Psychological Interpretation. New York : Holt, 2021.
2. Cattell R. B. Personality and Motivation Structure and Measurement. New York : World Book, 2021.
3. Eysenck H. J. Dimensions of Personality. London : Routledge, 2021.
4. McCrae R., Costa P. Personality in Adulthood: A Five-Factor Theory Perspective. New York : Guilford Press, 2021.
5. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо професійної підготовки студентів-психологів. Київ : МОН України, 2022.
6. Rogers C. On Becoming a Person. Boston : Houghton Mifflin, 2021.

Інформаційні джерела

1. American Psychological Association. URL: <https://www.apa.org>
2. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua>
3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. URL: <https://psychology-naes-ua.institute>
5. Google Scholar. URL: <https://scholar.google.com>
6. ResearchGate. URL: <https://www.researchgate.net>

ЛЕКЦІЯ 7.

Темперамент і характер

Мета лекції: сформувати у студентів цілісне наукове уявлення про темперамент і характер як важливі компоненти індивідуальності особистості; розкрити історію розвитку вчень про темперамент, охарактеризувати конституційний підхід та фізіологічну теорію І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності, проаналізувати психологічні особливості основних типів темпераменту; ознайомити з поняттям характеру, його структурою, місцем у системі індивідуальності та взаємозв'язком із темпераментом; сприяти формуванню професійного розуміння ролі темпераменту й характеру в поведінці, діяльності, міжособистісному спілкуванні та професійній адаптації особистості.

План лекції

1. Історія вчення про темперамент.
2. Конституційний підхід до темпераменту.
3. Вчення І. П. Павлова про типи ВНД.
4. Характеристика типів темпераменту.
5. Місце характеру у структурі індивідуальності.
6. Характер та інші властивості індивідуальності.
7. Структура характеру.
8. Зв'язок характеру і темпераменту.

Ключові терміни та поняття: *темперамент, характер, індивідуальність, особистість, індивідуальні відмінності, психічні властивості, тип темпераменту, холерик,*

сангвінік, флегматик, меланхолік, тип вищої нервової діяльності, сила нервових процесів, урівноваженість нервових процесів, рухливість нервових процесів, нервова система, конституційний підхід, психофізіологічні особливості, динаміка психічної діяльності, емоційна реактивність, пластичність, екстраверсія, інтроверсія, характерологічні риси, структура характеру, акцентуація характеру, риси особистості, вольові якості, моральні якості, емоційні властивості, саморегуляція, поведінковий стиль, індивідуальний стиль діяльності, соціалізація, формування характеру, життєвий досвід, міжособистісна взаємодія, психологічна адаптація, професійна поведінка.

1. Історія вчення про темперамент

Проблема темпераменту належить до найдавніших проблем психологічного пізнання людини. Ще задовго до виникнення психології як самостійної науки мислителі, лікарі й філософи намагалися пояснити, чому одні люди швидкі, енергійні та імпульсивні, інші – спокійні, повільні й урівноважені, одні легко вступають у спілкування, а інші схильні до замкненості, обережності й глибокого внутрішнього переживання. Саме ці сталі відмінності в динаміці поведінки стали підґрунтям для формування вчення про темперамент.

У найзагальнішому розумінні темперамент – це сукупність індивідуально-психологічних властивостей людини, які визначають динаміку її психічної діяльності: швидкість виникнення і перебігу психічних процесів, інтенсивність емоційних реакцій, темп діяльності, рівень активності, особливості переключення уваги, загальний стиль реагування на події. Темперамент не визначає змісту переконань, моральних якостей або життєвих цілей людини, однак він значною мірою впливає на форму їхнього прояву.

Перші систематизовані уявлення про темперамент пов'язані з ім'ям Гіппократа. У межах античної медицини він пояснював відмінності між людьми співвідношенням чотирьох рідин організму: крові, жовтої жовчі, чорної жовчі та слизу. Переважання тієї чи іншої рідини, відповідно до цього уявлення, зумовлювало особливий тип поведінки. Звідси походять класичні назви типів темпераменту: сангвінік, холерик, меланхолік і флегматик.

Давньоримський лікар Гален розвинув гуморальну концепцію і ввів поняття *temperamentum*, що означало певне співвідношення, змішування або міру. У його трактуванні темперамент був пов'язаний не тільки з тілесними процесами, а й із характером емоційних реакцій, способом життя, поведінкою людини. Хоча гуморальна теорія сьогодні не має наукового значення в буквальному сенсі, вона є історично важливою, адже вперше запропонувала типологічний опис індивідуальних відмінностей.

У подальшому розвитку науки темперамент поступово переходив із площини філософсько-медичних міркувань у сферу психологічного й фізіологічного аналізу. І. Кант розмежовував темперамент і характер: темперамент він пов'язував із природною динамікою почуттів і діяльності, а характер – із моральною позицією людини, її принципами й волею. Це розмежування є важливим і для сучасної психології, оскільки дозволяє не ототожнювати природні особливості реагування з особистісною зрілістю або моральністю.

У XIX–XX століттях виникли конституційні, фізіологічні, психофізіологічні та диференціально-психологічні підходи до темпераменту. Дослідники намагалися пов'язати темперамент із будовою тіла, нервовою системою, властивостями мозкової діяльності, типом емоційної регуляції. Особливе значення мало вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності, у якому темперамент отримав природничо-наукове пояснення через силу, урівноваженість і рухливість нервових процесів.

Сучасна психологія розглядає темперамент як відносно стійку біологічно зумовлену основу індивідуальності, яка виявляється в динамічних особливостях поведінки. Водночас темперамент не є фатальною програмою життя. Він може змінювати форми вияву під впливом виховання, саморегуляції, професійного досвіду, соціальних вимог і життєвих обставин. Тому завдання психолога полягає не в тому, щоб «приклеїти» людині певний тип, а в тому, щоб зрозуміти її природний стиль реагування та допомогти ефективно використовувати власні ресурси.

Таблиця 1 – Історичні етапи розвитку вчення про темперамент

Етап	Представники	Основний зміст
Античний	Гіппократ, Гален	Пояснення темпераменту через співвідношення тілесних рідин; виділення чотирьох класичних типів.
Філософсько-психологічний	І. Кант	Розмежування темпераменту як природної динаміки поведінки та характеру як морально-вольової системи.
Конституційний	Е. Кречмер, В. Шелдон	Пошук зв'язку між тілобудовою, психічними властивостями та поведінкою людини.
Фізіологічний	І. П. Павлов	Пояснення темпераменту через властивості нервової системи: силу, урівноваженість, рухливість.
Сучасний	Диференційна психологія, психофізіологія	Розуміння темпераменту як системи динамічних властивостей психіки, що взаємодіють із вихованням і досвідом.

2. Конституційний підхід до темпераменту

Конституційний підхід до темпераменту сформувався на перетині психології, медицини, психіатрії та антропології. Його основна ідея полягає в тому, що психічні особливості людини певною мірою пов'язані з її тілесною організацією, тобто конституцією. Під конституцією розуміють відносно стійку сукупність морфологічних, фізіологічних і функціональних особливостей організму.

Представники конституційного підходу виходили з припущення, що тіло і психіка є взаємопов'язаними. Тілесна будова, обмін речовин, особливості нервової системи, гормональні процеси можуть створювати певні передумови для емоційності, активності, витривалості, імпульсивності або стриманості. Водночас сучасна психологія підкреслює, що такий зв'язок не є прямим і жорстким. Тілобудова не визначає характер людини, її цінності або життєвий шлях.

Одним із найвідоміших представників конституційного підходу був Ернст Кречмер. Він вивчав зв'язок між типом тілобудови та психічними особливостями людини. Кречмер виділяв астеничний, пікнічний та атлетичний типи конституції. Астеничний тип описувався як худорлявий, високий, із вузькою грудною кліткою; пікнічний – як схильний до повноти, із округлими формами; атлетичний – як фізично міцний, із розвиненою мускулатурою.

Кречмер намагався пов'язати ці типи з особливостями темпераменту та емоційного реагування. Наприклад, пікнічному типу він приписував більшу товариськість, емоційну відкритість, коливання настрою; астеничному – замкненість, чутливість, схильність до внутрішнього аналізу; атлетичному – стриманість, наполегливість, практичність. Однак ці зв'язки мають лише історико-наукове значення і не можуть використовуватися як точний діагностичний критерій.

Іншим представником конституційного напрямку був американський психолог Вільям Шелдон. Він запропонував класифікацію соматотипів: ендоморфний, мезоморфний та екторморфний. Ендоморфний тип пов'язувався з м'якістю, комфортністю, соціальною відкритістю; мезоморфний – з активністю, енергійністю, силою; екторморфний – із чутливістю, стриманістю, схильністю до інтелектуальної діяльності. Як і в теорії Кречмера, ці зв'язки були надмірно узагальненими.

Наукове значення конституційного підходу полягає не в точності його типологій, а в тому, що він привернув увагу до біологічної основи індивідуальних відмінностей. Він показав, що психіка не існує ізольовано від тіла, а поведінка людини пов'язана з її психофізіологічною організацією. У цьому сенсі конституційні теорії стали підґрунтям для подальших психофізіологічних досліджень темпераменту.

Водночас сучасна психологія критично оцінює конституційні теорії. Їхнім недоліком є схильність до біологічного редуccionізму, тобто пояснення складних психологічних явищ лише будовою тіла. Особистість людини формується не лише через біологічні фактори, а й через виховання, діяльність, культуру, соціальні ролі, освіту, життєвий досвід і власну активність. Тому тілесна конституція може бути лише одним із багатьох чинників індивідуального розвитку.

Для майбутніх психологів важливо знати конституційний підхід як історичний етап розвитку вчення про темперамент і як приклад спроби пояснити психічну індивідуальність через біологічну основу. Але в практичній роботі психолог не може робити висновки про темперамент або характер людини лише за її зовнішністю чи тілобудовою.

Таблиця 2 – Конституційний підхід до темпераменту

Автор	Типи	Психологічна ідея
Е. Кречмер	астенічний, пікнічний, атлетичний	пошук зв'язку між тілобудовою та емоційно-поведінковими особливостями
В. Шелдон	ендоморфний, мезоморфний, екторморфний	опис соматотипів і припущення про їхній зв'язок із стилем поведінки
Сучасна оцінка	не використовується як жорстка діагностика	тілесна конституція розглядається лише як один із біологічних чинників індивідуальності

3. Вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності

Вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності стало одним із найважливіших етапів у науковому поясненні темпераменту. На відміну від гуморальних і конституційних теорій, Павлов пов'язав темперамент не з рідинами організму або будовою тіла, а з властивостями нервової системи, насамперед із діяльністю кори великих півкуль головного мозку.

Павлов виходив із того, що індивідуальні відмінності поведінки залежать від особливостей перебігу двох основних нервових процесів – збудження і гальмування. Збудження забезпечує активізацію нервових центрів, готовність до дії, реагування на подразники. Гальмування забезпечує стримування реакцій, регуляцію поведінки, здатність зупиняти або змінювати дію. Співвідношення цих процесів визначає тип нервової системи.

Учений виділив три основні властивості нервових процесів: силу, урівноваженість і рухливість. Сила нервових процесів

означає здатність нервової системи витримувати інтенсивне або тривале навантаження без виснаження. Людина з сильною нервовою системою може довше працювати в напружених умовах, краще переносити стрес, активніше реагувати на складні ситуації. Слабка нервова система швидше виснажується, але може бути дуже чутливою до тонких впливів.

Урівноваженість нервових процесів відображає співвідношення збудження і гальмування. Якщо ці процеси збалансовані, людина здатна контролювати поведінку, не впадати в крайнощі, утримувати емоції в прийнятних межах. Якщо збудження значно переважає над гальмуванням, поведінка може бути імпульсивною, різкою, емоційно вибуховою.

Рухливість нервових процесів характеризує швидкість переходу від збудження до гальмування і навпаки. Висока рухливість забезпечує гнучкість, швидке переключення, адаптацію до нових умов. Інертність нервових процесів, навпаки, проявляється у повільнішому переключенні, стійкості, послідовності, труднощах швидкої перебудови діяльності.

На основі поєднання цих властивостей Павлов описав чотири типи вищої нервової діяльності, які співвідніс із класичними типами темпераменту. Сильний, урівноважений і рухливий тип відповідає сангвінічному темпераменту. Сильний, неурівноважений тип – холеричному. Сильний, урівноважений, інертний тип – флегматичному. Слабкий тип – меланхолічному.

Значення вчення Павлова полягає в тому, що воно надало темпераменту фізіологічного обґрунтування. Темперамент почали розглядати як прояв властивостей нервової системи, а не як випадкову характеристику поведінки. Це дозволило поєднати психологію темпераменту з нейрофізіологією, психофізіологією, медициною та педагогікою.

Однак сучасна психологія не зводить темперамент лише до типів ВНД. По-перше, реальна нервова система людини

значно складніша за чотири типи. По-друге, темперамент проявляється у взаємодії з вихованням, досвідом, культурою і саморегуляцією. По-третє, у більшості людей спостерігаються змішані прояви, а не «чисті» типи. Тому типологія Павлова має велике теоретичне значення, але потребує сучасного, гнучкого тлумачення.

Для психологічної практики вчення Павлова важливе тим, що допомагає зрозуміти природні межі психічного навантаження, особливості адаптації до стресу, темп роботи, емоційну реактивність, потребу в режимі праці й відпочинку. Наприклад, людині зі слабкою нервовою системою може бути складно тривалий час працювати в умовах шуму, невизначеності або високої конкуренції, але вона може демонструвати високу чутливість, уважність, глибину переживання.

Таблиця 3 – Властивості нервової системи за І. П. Павловим

Властивість	Зміст	Поведінковий прояв
Сила	здатність нервової системи витримувати навантаження	витривалість, працездатність, стійкість до сильних подразників
Урівноваженість	співвідношення процесів збудження і гальмування	самоконтроль, емоційна стабільність або імпульсивність
Рухливість	швидкість переходу між збудженням і гальмуванням	гнучкість, швидке переключення або інертність

4. Характеристика типів темпераменту

Класична типологія темпераменту включає чотири типи: сангвінічний, холеричний, флегматичний і меланхолічний. У сучасній психології ці типи розглядаються як узагальнені

моделі динаміки психічної діяльності, а не як жорсткі категорії. У реальному житті більшість людей має змішаний темперамент, у якому поєднуються риси різних типів.

Сангвінічний темперамент характеризується високою активністю, рухливістю, товариськістю, емоційною виразністю та відносною врівноваженістю. Сангвініки швидко реагують на події, легко встановлюють контакти, добре пристосовуються до нових умов, швидко переключаються з одного виду діяльності на інший. Їхні емоції зазвичай яскраві, але не надто тривалі.

Сильними сторонами сангвініка є комунікабельність, оптимізм, гнучкість, здатність швидко включатися в роботу, легкість адаптації. Можливими труднощами є поверховість, недостатня наполегливість у монотонній діяльності, схильність втрачати інтерес, якщо завдання стає одноманітним. У навчанні сангвініку важливо мати зміну видів діяльності, активне спілкування, можливість проявляти ініціативу.

Холеричний темперамент відзначається високою енергійністю, інтенсивністю емоцій, швидкістю реакцій, рішучістю, імпульсивністю. Холерик активно включається в діяльність, прагне швидкого результату, часто проявляє лідерські тенденції, здатний діяти в ситуаціях напруження. Водночас для нього характерна невірноваженість нервових процесів: сильне збудження може переважати над гальмуванням.

Сильними сторонами холерика є енергія, сміливість, наполегливість, здатність мобілізуватися, швидко приймати рішення. Потенційними труднощами є різкість, конфліктність, нетерплячість, емоційні спалахи, складність тривалого самоконтролю. У психологічному супроводі холерика важливо розвивати навички саморегуляції, паузи перед реакцією, конструктивне вираження емоцій.

Флегматичний темперамент характеризується спокоєм, урівноваженістю, стійкістю, послідовністю, повільнішим

темпом реагування. Флегматик не схильний до різких емоційних коливань, зазвичай витриманий, надійний, здатний довго й систематично працювати. Йому може бути складно швидко переключатися, але він добре виконує завдання, які потребують стабільності, точності й терпіння.

Сильними сторонами флегматика є витримка, відповідальність, працездатність, стабільність, здатність до планомірної роботи. Потенційними труднощами можуть бути повільність, інертність, недостатня емоційна виразність, труднощі швидкої адаптації до змін. У навчанні та професійній діяльності флегматику важливо мати час на підготовку, чітку структуру, передбачуваність вимог.

Меланхолічний темперамент характеризується високою чутливістю, емоційною вразливістю, глибокими переживаннями, схильністю до тривожності й обережності. Меланхолік тонко реагує на емоційні нюанси, може бути емпатійним, уважним, здатним до глибокого аналізу. Водночас сильні подразники, грубість, невизначеність або перевантаження можуть швидко виснажувати його нервову систему.

Сильними сторонами меланхоліка є чутливість, глибина, відповідальність, уважність до деталей, здатність до співпереживання. Труднощами можуть бути невпевненість, висока тривожність, швидке виснаження, страх помилки, залежність від емоційної атмосфери. Психологічна підтримка меланхоліка має бути делікатною, стабільною, без надмірного тиску.

Кожен тип темпераменту має свої переваги й обмеження. Немає «кращого» або «гіршого» темпераменту. Успішність людини залежить не від самого типу, а від того, наскільки вона розуміє свої особливості, уміє регулювати поведінку, добирати відповідні умови діяльності й розвивати індивідуальний стиль.

Таблиця 4 – Розгорнута характеристика типів темпераменту

Тип	Сильні сторони	Можливі труднощі	Психологічна підтримка
Сангвінік	товариськість, гнучкість, оптимізм, швидка адаптація	поверховість, нестійкість інтересу, потреба в новизні	структурувати діяльність, підтримувати завершення справ
Холерик	енергія, рішучість, ініціативність, мобілізація	імпульсивність, конфліктність, нетерплячість	розвивати саморегуляцію, емоційну паузу, конструктивне вираження гніву
Флегматик	стабільність, витримка, послідовність, надійність	повільність, інертність, складність швидкого переключення	давати час, чітку структуру, поступовість змін
Меланхолік	чутливість, глибина, емпатійність, уважність	тривожність, вразливість, швидке виснаження	створювати безпечне середовище, підтримувати впевненість

5. Місце характеру у структурі індивідуальності

Характер є однією з центральних складових індивідуальності людини. Якщо темперамент відображає динамічну сторону психіки, тобто темп, силу, емоційність і рухливість психічних процесів, то характер відображає змістовно-соціальну сторону поведінки: ставлення людини до інших, до праці, до себе, до світу, до моральних норм і життєвих цінностей.

Характер – це система стійких індивідуальних рис особистості, які проявляються в типових способах поведінки та ставлення людини до дійсності. Він формується в процесі життя, соціалізації, виховання, діяльності, спілкування, переживання успіхів і невдач. На відміну від темпераменту,

характер не є вродженим у готовому вигляді. Він складається поступово, під впливом життєвих умов і власної активності особистості.

У структурі індивідуальності характер виконує регулятивну функцію. Він визначає, як людина поводить у повторюваних життєвих ситуаціях, наскільки вона відповідальна, чесна, наполеглива, доброзичлива, рішуча, самокритична, організована. Характер забезпечує відносну передбачуваність поведінки: знаючи характер людини, ми можемо певною мірою прогнозувати її реакції на труднощі, конфлікти, вимоги, спокуси, відповідальність.

Характер відображає не лише індивідуальні особливості, а й соціальну сутність людини. У ньому закріплюються цінності, моральні норми, способи взаємодії, ставлення до праці, відповідальність перед іншими. Саме тому характер не можна зводити до темпераменту. Людина може бути емоційною за темпераментом, але вихованою, тактовною та відповідальною за характером. Інша людина може бути спокійною зовні, але байдужою або егоцентричною за характерологічною спрямованістю.

Місце характеру у структурі індивідуальності полягає в тому, що він поєднує природні передумови, соціальний досвід і особистісну позицію. Темперамент може впливати на форму прояву характеру, але зміст характеру формується через виховання, культуру, систему цінностей і життєвий вибір. Наприклад, наполегливість холерика може проявлятися енергійно й різко, а наполегливість флегматика – спокійно й послідовно. Проте сама наполегливість як риса характеру формується в діяльності.

Характер також пов'язаний із самосвідомістю. Людина може усвідомлювати власні риси, оцінювати їх, працювати над собою, змінювати небажані способи реагування. Це означає, що характер є не лише результатом впливу середовища, а й сферою самовиховання. Особистісна зрілість передбачає

здатність бачити власні характерологічні особливості, відповідати за них і розвивати конструктивні риси.

Для психолога аналіз характеру є важливим у консультуванні, психодіагностиці, профорієнтації, сімейній роботі, освітній практиці. Розуміння характеру допомагає пояснити типові труднощі людини: конфліктність, невпевненість, безвідповідальність, надмірну залежність, перфекціонізм, ригідність, тривожність, схильність уникати труднощів або, навпаки, надмірно контролювати інших.

6. Характер та інші властивості індивідуальності

Характер не існує ізольовано від інших властивостей індивідуальності. Він перебуває у складному взаємозв'язку з темпераментом, здібностями, мотивацією, емоційною сферою, самосвідомістю, цінностями та індивідуальним стилем діяльності. Саме тому аналіз характеру потребує цілісного підходу до особистості.

Найтіснішим є зв'язок характеру з темпераментом. Темперамент визначає динамічну форму поведінки, а характер – її соціальний зміст. Наприклад, доброзичливість сангвініка може бути емоційно відкритою, легкою, жвавою; доброзичливість флегматика – спокійною, стабільною, надійною; доброзичливість меланхоліка – делікатною й чутливою. Одна й та сама риса характеру набуває різної форми залежно від темпераменту.

Характер пов'язаний також зі здібностями. Наполегливість, працелюбність, самодисципліна, відповідальність можуть сприяти розвитку здібностей і реалізації потенціалу. Навпаки, навіть високі здібності можуть залишитися нереалізованими, якщо людина не має сформованих вольових якостей, відповідальності, мотивації до праці. Тому в професійному розвитку важливі не лише здібності, а й характерологічна основа діяльності.

Мотиваційна сфера є важливим чинником характеру. Риси характеру часто відображають стійкі способи реалізації потреб і мотивів. Людина, орієнтована на досягнення, може проявляти наполегливість, відповідальність, самостійність. Людина, орієнтована переважно на уникнення невдач, може демонструвати обережність, тривожність, нерішучість. Це не означає, що характер повністю визначається мотивами, але між ними існує тісний зв'язок.

Емоційна сфера також впливає на характер. Емоційна стабільність сприяє витримці, рівновазі, здатності конструктивно реагувати на труднощі. Висока емоційна вразливість може формувати обережність, чутливість, схильність до образ або тривожності. Водночас зрілий характер дозволяє людині краще регулювати емоції, не діяти імпульсивно, враховувати наслідки поведінки.

Самосвідомість є важливою умовою розвитку характеру. Людина, яка здатна до рефлексії, може усвідомлювати свої сильні й слабкі сторони, аналізувати власну поведінку, змінювати неефективні стратегії, формувати нові риси. Без самосвідомості характер залишається більш стихійним і залежним від звичок та зовнішніх обставин.

Характер пов'язаний із ціннісною сферою. Саме цінності визначають, які риси стають для людини важливими: відповідальність, свобода, чесність, турбота, сила, успіх, творчість, справедливість. Якщо певна цінність є значущою, людина прагне закріпити відповідні способи поведінки. Наприклад, цінність професіоналізму підтримує дисциплінованість і саморозвиток; цінність людяності – емпатію й повагу до інших.

Отже, характер є інтегративною властивістю індивідуальності. Він поєднує природну основу темпераменту, соціальний досвід, мотивацію, цінності, самосвідомість і способи діяльності. Саме тому характер є важливим показником особистісної зрілості.

7. Структура характеру

Структура характеру – це система взаємопов’язаних рис, які проявляються у типових способах ставлення людини до різних сторін дійсності. Характер не складається з випадкового набору рис. Його риси організовані навколо провідних ставлень особистості: до інших людей, до діяльності, до себе, до речей, до норм і цінностей.

Першу групу становлять риси, що виражають ставлення до інших людей. До них належать доброзичливість, чуйність, емпатійність, тактовність, товариськість, чесність, повага, або, навпаки, егоїзм, грубість, байдужість, підозріливість, агресивність. Ця група рис особливо важлива для міжособистісної взаємодії, сімейних стосунків, професій типу «людина – людина».

Другу групу становлять риси, що виражають ставлення до праці та діяльності. Це відповідальність, працелюбність, організованість, дисциплінованість, ініціативність, наполегливість, сумлінність, або протилежні прояви – недбалість, пасивність, безвідповідальність, неорганізованість. У професійному становленні ця група рис має особливе значення, оскільки визначає здатність людини систематично працювати й досягати результату.

Третю групу становлять риси, що відображають ставлення до себе. Це самооцінка, самоповага, самокритичність, упевненість, скромність, почуття гідності, або, навпаки, самозакоханість, невпевненість, знецінення себе, надмірна залежність від оцінок. Ставлення до себе впливає на рівень домагань, стиль спілкування, здатність приймати рішення, переживання успіхів і невдач.

Четверта група включає риси, що виражають ставлення до речей, порядку, матеріального світу й зовнішньої організації життя. Це акуратність, бережливість, охайність, практичність, або неохайність, марнотратність, байдужість

до порядку. На перший погляд ці риси здаються другорядними, але вони також відображають стиль саморегуляції та відповідальності.

Окреме місце у структурі характеру займають вольові риси. До них належать цілеспрямованість, рішучість, самостійність, витримка, сміливість, наполегливість, самоконтроль. Вольові риси забезпечують здатність людини діяти відповідно до цілей, долати труднощі, регулювати імпульси й не відмовлятися від важливих завдань у разі перешкод.

Емоційні риси характеру відображають типовий спосіб переживання й вираження емоцій: чутливість, життєрадісність, стриманість, емоційна стабільність, образливість, дратівливість. Вони пов'язані з темпераментом, але значною мірою формуються через досвід емоційної взаємодії та навички саморегуляції.

Інтелектуальні риси характеру проявляються у ставленні людини до пізнання: допитливість, критичність, гнучкість мислення, самостійність суджень, спостережливість, або, навпаки, догматизм, поверховість, ригідність. Для студентів-психологів ці риси особливо важливі, оскільки професія психолога потребує мислення, здатного до аналізу, рефлексії й відкритості до складності людини.

Структура характеру може бути гармонійною або суперечливою. Гармонійний характер характеризується узгодженістю основних рис, стабільністю цінностей і поведінки. Суперечливий характер може проявлятися в конфлікті між бажаннями й цінностями, між високими домаганнями та низькою саморегуляцією, між потребою в близькості й страхом довіри. Такі суперечності часто стають предметом психологічного консультування.

Таблиця 5 – Основні групи рис характеру

Група рис	Приклади	Психологічне значення
Ставлення до людей	доброзичливість, емпатійність, тактовність, агресивність	визначає стиль міжособистісної взаємодії
Ставлення до праці	відповідальність, працелюбність, дисциплінованість	впливає на професійну успішність і навчання
Ставлення до себе	самооцінка, самоповага, самокритичність	визначає рівень домагань і саморегуляцію
Вольові риси	рішучість, витримка, наполегливість	забезпечує подолання труднощів
Емоційні риси	стриманість, чутливість, дратівливість	визначає типові емоційні реакції
Інтелектуальні риси	допитливість, критичність, гнучкість	впливає на пізнання й професійний розвиток

8. Зв'язок характеру і темпераменту

Темперамент і характер є двома важливими, але різними компонентами індивідуальності. Їхній зв'язок полягає в тому, що темперамент створює природну динамічну основу поведінки, а характер формує соціально значущий зміст цієї поведінки. Темперамент визначає, як швидко, енергійно, емоційно або стримано людина реагує; характер визначає, заради чого вона діє, як ставиться до людей, чи здатна бути відповідальною, чесною, наполегливою, доброзичливою.

Темперамент є відносно стабільною психофізіологічною основою. Він проявляється рано, ще в дитинстві, і значною мірою пов'язаний із властивостями нервової системи. Характер формується пізніше, у процесі виховання, соціалізації, навчання, діяльності, морального розвитку. Тому характер більшою мірою відображає історію життя людини, її соціальне середовище й власну активність.

Темперамент впливає на форму прояву характеру. Наприклад, рішучість холерика може бути швидкою, емоційною, іноді різкою; рішучість флегматика – спокійною, обдуманною, послідовною; рішучість сангвініка – гнучкою й соціально активною; рішучість меланхоліка – менш демонстративною, але глибоко пережитою. Отже, одна й та сама риса характеру може мати різну динаміку прояву.

Характер, у свою чергу, може регулювати темперамент. Людина з імпульсивним темпераментом може завдяки вихованню, саморегуляції та професійному досвіду навчитися стримувати різкі реакції. Людина з тривожним темпераментом може розвинути впевненість, навички самопідтримки, здатність діяти попри страх. Людина з повільним темпом може навчитися краще планувати час і компенсувати інертність організованістю.

Це означає, що темперамент не є вироком. Він задає природний стиль реагування, але характер і самосвідомість дозволяють людині керувати цим стилем. Саме тут проявляється особистісна зрілість: не заперечувати власну природу, а знати її, приймати й розвивати конструктивні способи поведінки.

У психологічній практиці важливо не плутати прояви темпераменту з рисами характеру. Наприклад, повільність не завжди означає байдужість або лінощі; вона може бути проявом флегматичного темпераменту. Емоційність не завжди означає невихованість; вона може бути природною реактивністю. Водночас темперамент не виправдовує деструктивну поведінку: агресивність, безвідповідальність або грубість потребують роботи на рівні характеру й саморегуляції.

Зв'язок темпераменту й характеру особливо важливий у професійній діяльності. Людина має добирати індивідуальний стиль роботи з урахуванням природної динаміки психіки та розвивати характерологічні якості, необхідні для професії. Для психолога це означає необхідність поєднання емпатії,

витримки, відповідальності, рефлексії та здатності до самоконтролю незалежно від природного темпераменту.

Отже, темперамент і характер утворюють єдину, але складну систему індивідуальності. Темперамент забезпечує динаміку, характер – зміст і спрямованість поведінки. Їхня взаємодія визначає індивідуальний стиль життя людини, її адаптацію, спілкування, діяльність і професійне становлення.

Таблиця 6 – Порівняння темпераменту і характеру

Критерій	Темперамент	Характер
Походження	переважно біологічна основа	формується у соціалізації та діяльності
Що визначає	динаміку психічної діяльності	зміст і спрямованість поведінки
Час прояву	рано проявляється в дитинстві	формується поступово протягом життя
Змінюваність	відносно стабільний, але регульований	більшою мірою піддається вихованню й саморозвитку
Приклади	швидкість, емоційність, рухливість, реактивність	відповідальність, чесність, наполегливість, доброзичливість

Темперамент і характер є фундаментальними складовими індивідуальності людини. Темперамент відображає природну динаміку психічної діяльності, визначає швидкість, інтенсивність, емоційність і рухливість реакцій. Характер, на відміну від темпераменту, формується в процесі соціалізації, виховання, діяльності й саморозвитку та визначає стійкі способи ставлення людини до інших, до праці, до себе й до світу.

Історія вчення про темперамент демонструє поступовий перехід від гуморальних і філософських пояснень до наукових психофізіологічних концепцій. Конституційний підхід підкреслює зв'язок психіки й тілесної організації, а вчення І. П. Павлова дало фізіологічне пояснення темпераменту через властивості нервової системи. Сучасна психологія розглядає

темперамент як важливу, але не єдину основу індивідуальних відмінностей.

Характер посідає центральне місце у структурі індивідуальності, оскільки саме через нього проявляються соціально значущі якості людини: відповідальність, моральність, саморегуляція, ставлення до праці, людей і себе. Структура характеру включає різні групи рис – моральні, вольові, емоційні, інтелектуальні, комунікативні. Усі вони утворюють цілісну систему, яка визначає типовий стиль поведінки особистості.

Зв'язок темпераменту і характеру полягає в тому, що темперамент надає поведінці певної форми, а характер наповнює її змістом. Темперамент може ускладнювати або полегшувати формування окремих рис характеру, але не визначає їх фатально. Завдяки вихованню, саморефлексії, професійному досвіду й саморегуляції людина здатна розвивати конструктивні риси характеру та компенсувати небажані прояви темпераменту.

Для майбутніх психологів знання про темперамент і характер має важливе професійне значення. Воно дозволяє глибше розуміти індивідуальні відмінності клієнтів, студентів, дітей, колег, прогнозувати особливості поведінки, добирати індивідуальні підходи в навчанні, консультуванні, профорієнтації та психологічному супроводі особистісного розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Що таке темперамент і які його основні характеристики?
2. Які історичні етапи розвитку вчення про темперамент?
3. У чому полягає сутність гуморальної теорії темпераменту Гіппократа?
4. Який внесок у розвиток вчення про темперамент зробив Гален?
5. Чим відрізняються темперамент і характер?
6. У чому сутність конституційного підходу до темпераменту?

7. Які типи тілобудови виділяв Е. Кречмер?
8. Які основні положення теорії В. Шелдона?
9. Які властивості нервової системи виділяв І. П. Павлов?
10. Що таке сила нервових процесів?
11. Що означає урівноваженість нервових процесів?
12. Що таке рухливість нервових процесів?
13. Які типи темпераменту виділяють у психології?
14. Які особливості сангвінічного темпераменту?
15. Які особливості холеричного темпераменту?
16. Які особливості флегматичного темпераменту?
17. Які особливості меланхолічного темпераменту?
18. Що таке характер і як він формується?
19. Яке місце займає характер у структурі індивідуальності?
20. Які компоненти входять до структури характеру?
21. У чому полягає взаємозв'язок темпераменту й характеру?
22. Яке значення мають темперамент і характер у професійній діяльності психолога?

Список рекомендованої літератури

1. Ананьєв Б. Г. Людина як предмет пізнання : монографія. Київ : Либідь, 2021. 384 с.
2. Максименко С. Д. Психологія особистості : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 296 с.
3. Москалець В. П. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2021. 564 с.
4. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. Київ : Кондор, 2021. 576 с.
5. Реан А. О. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 352 с.
6. Савчин М. В. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 344 с.
7. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2021. 372 с.

Список використаної літератури

1. Allport G. W. Personality: A Psychological Interpretation. New York : Holt, 2021.
2. Eysenck H. J. Dimensions of Personality. London : Routledge, 2021.
3. Jung C. G. Psychological Types. Princeton : Princeton University Press, 2021.
4. Pavlov I. P. Conditioned Reflexes. Oxford : Oxford University Press, 2021.
5. McCrae R., Costa P. Personality in Adulthood: A Five-Factor Theory Perspective. New York : Guilford Press, 2021.
6. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо професійної підготовки студентів-психологів. Київ : МОН України, 2022.

Інформаційні джерела

1. American Psychological Association. URL: <https://www.apa.org>
2. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua>
3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. URL: <https://psychology-naes-ua.institute>
5. Google Scholar. URL: <https://scholar.google.com>
6. ResearchGate. URL: <https://www.researchgate.net>

ЛЕКЦІЯ 8.

Соціально-класові відмінності

Мета лекції: сформувати у студентів наукове уявлення про соціально-класові відмінності як важливий чинник формування індивідуальності та психічного розвитку особистості; розкрити психологічні особливості міжгрупових відмінностей, охарактеризувати методи дослідження соціально-класових відмінностей, проаналізувати вплив соціально-економічного статусу, умов життя та регіональних особливостей на розвиток інтелекту, особистості та поведінки людини; ознайомити з проблемами соціальної нерівності, соціальної стратифікації та їхнім впливом на психологічний розвиток особистості; сприяти розвитку у майбутніх психологів професійного розуміння ролі соціального середовища у формуванні індивідуальних і міжгрупових відмінностей.

План лекції

1. Методи вивчення соціально-класових відмінностей.
2. Класові відмінності у психологічному розвитку.
3. Соціально-економічний статус та інтелект.
4. Сільсько-міські та інші регіональні відмінності.

Ключові терміни та поняття: соціально-класові відмінності, соціальна стратифікація, соціальний клас, соціальна нерівність, соціальне середовище, міжгрупові відмінності, індивідуальні відмінності, диференційна психологія, соціально-економічний статус, культурний капітал, освітнє середовище, психологічний розвиток, соціалізація, інтелект,

когнітивний розвиток, мотивація досягнення, соціальна мобільність, життєві шанси, професійна адаптація, регіональні відмінності, сільське середовище, міське середовище, урбанізація, культурні відмінності, освітні можливості, соціальна депривація, поведінкові відмінності, соціальні установки, життєві цінності, психологія бідності, психологія соціального статусу, міжкультурні відмінності, соціальна ідентичність, адаптація особистості, психологічні ресурси, соціальний досвід, стиль життя, умови виховання, соціальна підтримка, соціальна взаємодія.

1. Методи вивчення соціально-класових відмінностей

Проблема соціально-класових відмінностей є однією з найважливіших у сучасній психології, соціології та педагогіці. Соціально-класові відмінності впливають на умови життя людини, її освітні можливості, систему цінностей, мотивацію, стиль поведінки, рівень домагань, психологічний розвиток та особливості соціалізації. Саме тому дослідження соціально-класових відмінностей має велике значення для розуміння механізмів формування особистості та індивідуальних відмінностей між людьми.

У диференційній психології соціально-класові відмінності розглядаються як система психологічних, поведінкових, когнітивних та емоційних особливостей, що формуються під впливом соціального статусу, економічних умов життя, освітнього середовища, професійної належності та культурних чинників.

Дослідження соціально-класових відмінностей потребує використання різноманітних методів, оскільки сама проблема є складною та багатофакторною. У психології застосовуються як кількісні, так і якісні методи дослідження.

Одним із найпоширеніших методів є спостереження. Воно дозволяє вивчати поведінкові особливості представників

різних соціальних груп у природних умовах. Психолог може аналізувати стиль спілкування, способи взаємодії, емоційні реакції, рівень активності, особливості соціальної поведінки.

Важливим методом є бесіда та інтерв'ю. Вони дають змогу досліджувати систему цінностей, життєві установки, професійні орієнтації, ставлення до освіти, праці, соціального статусу та майбутнього. Інтерв'ю допомагає виявити суб'єктивне сприйняття людиною свого соціального становища.

Широко використовуються психодіагностичні методики. За допомогою тестів психологи досліджують рівень інтелекту, самооцінку, мотивацію досягнення, рівень тривожності, особливості міжособистісної взаємодії та інші психологічні характеристики.

Соціометричні методи дозволяють аналізувати структуру взаємин у групах, статус особистості в колективі, особливості соціальної взаємодії та міжгрупових контактів.

У сучасній психології активно застосовуються лонгітюдні дослідження, які передбачають тривале вивчення розвитку особистості в різних соціальних умовах. Такі дослідження дозволяють простежити вплив соціально-економічних факторів на когнітивний розвиток, професійне становлення та життєві перспективи людини.

Порівняльний метод є одним із ключових у дослідженні соціально-класових відмінностей. Він дозволяє зіставляти психологічні особливості представників різних соціальних груп, різних регіонів, професійних спільнот або освітніх середовищ.

У межах сучасної диференційної психології важливого значення набувають міждисциплінарні дослідження, які поєднують психологічні, соціологічні, педагогічні та економічні підходи.

Особливу увагу приділяють етичним аспектам дослідження соціально-класових відмінностей. Психолог не має права формувати стереотипи або дискримінаційні уявлення щодо певних соціальних груп. Дослідження повинні бути спрямовані на

розуміння особливостей розвитку особистості, а не на оцінювання «кращих» чи «гірших» соціальних категорій.

Соціально-класові дослідження також мають велике практичне значення для системи освіти, професійної орієнтації, соціальної політики та психологічного консультування. Вони допомагають виявляти фактори ризику соціальної дезадаптації, професійної неуспішності, емоційного неблагополуччя та соціальної ізоляції.

2. Класові відмінності у психологічному розвитку

Соціальний клас істотно впливає на психологічний розвиток людини, оскільки визначає умови життя, доступ до освіти, культурних ресурсів, медичного забезпечення, професійних можливостей і соціальної підтримки.

Класові відмінності формуються не лише через рівень доходу, а й через стиль життя, культурне середовище, систему виховання, мовленнєву культуру, соціальні очікування та життєві перспективи.

Діти, які зростають у різних соціальних умовах, набувають різного досвіду взаємодії зі світом. У сім'ях із високим рівнем освіти та культурного капіталу батьки частіше стимулюють пізнавальну активність, розвиток мовлення, самостійність і творчість. У таких дітей зазвичай раніше формуються навички саморегуляції та навчальна мотивація.

У соціально несприятливих умовах дитина може стикатися з дефіцитом емоційної підтримки, нестабільністю, високим рівнем стресу, обмеженими освітніми можливостями. Це негативно впливає на формування самооцінки, мотивації, тривожності та соціальної поведінки.

Водночас сучасна психологія наголошує, що соціальний клас не визначає фатально розвиток особистості. Людина залишається активним суб'єктом власного життя. Важливу роль

відіграють індивідуальні здібності, підтримка значущихдорослих, якість освіти, соціальна підтримка та внутрішня мотивація.

Особливе значення має проблема соціальної депривації – обмеження доступу до ресурсів, необхідних для повноцінного психологічного розвитку. Соціальна депривація може проявлятися у недостатньому рівні освіти, інформаційній ізоляції, емоційній нестабільності середовища, обмежених можливостях професійного розвитку.

Класові відмінності впливають також на формування життєвих цілей та очікувань. Люди з різних соціальних груп можуть по-різному сприймати перспективи професійного зростання, освіти, самореалізації та соціальної мобільності.

У психології існує поняття «культурний капітал», запропоноване П'єром Бурдьє. Воно означає сукупність знань, навичок, мовленнєвих особливостей, культурних норм і цінностей, які людина отримує в сім'ї та соціальному середовищі. Культурний капітал значною мірою впливає на успішність навчання та професійної діяльності.

Соціально-класові відмінності проявляються також у стилі спілкування, рівні впевненості в собі, способах розв'язання конфліктів, емоційній виразності та рівні соціальної активності.

Для психолога важливо враховувати соціально-класовий контекст життя людини, оскільки психологічні труднощі часто пов'язані не лише з індивідуальними особливостями, а й із соціальними умовами існування особистості.

Сучасні дослідження свідчать, що соціальна нерівність може впливати на рівень тривожності, почуття безпеки, самооцінку та життєву задоволеність людини. Тривале перебування в умовах економічної нестабільності здатне спричиняти хронічний стрес, емоційне виснаження та почуття безперспективності.

Разом із тим представники різних соціальних груп можуть формувати різні адаптаційні стратегії, життєві цінності

та моделі поведінки, що також є важливим предметом диференціально-психологічного аналізу.

3. Соціально-економічний статус та інтелект

Проблема взаємозв'язку соціально-економічного статусу та інтелекту є однією з найскладніших і найдискусійніших у сучасній психології.

Соціально-економічний статус включає рівень доходу, освіту, професію, житлові умови, доступ до культурних та освітніх ресурсів. Він створює умови, у яких відбувається інтелектуальний розвиток людини.

Дослідження показують, що діти з родин із високим соціально-економічним статусом зазвичай мають більше можливостей для когнітивного розвитку. Вони частіше мають доступ до якісної освіти, книг, додаткових занять, розвивального середовища та інтелектуальної стимуляції.

Розвиток інтелекту залежить не лише від спадковості, а й від якості середовища. Навіть високі природні здібності можуть залишитися нереалізованими за відсутності відповідних умов розвитку.

Важливим фактором є мовленнєве середовище. У сім'ях із високим рівнем освіти батьки зазвичай більше спілкуються з дітьми, стимулюють пізнавальну активність, ставлять складніші запитання, підтримують розвиток критичного мислення.

Соціально-економічні труднощі можуть створювати хронічний стрес, який негативно впливає на когнітивний розвиток, увагу, пам'ять і навчальну мотивацію.

Водночас сучасна психологія наголошує, що інтелект не можна зводити лише до рівня IQ. Інтелект має багатовимірну структуру і включає логічне мислення, креативність, емоційний інтелект, соціальний інтелект та здатність до адаптації.

Психологи також підкреслюють, що результати інтелектуальних тестів можуть залежати від культурного контексту, освітнього рівня та соціального досвіду людини.

Тому сучасна диференційна психологія прагне уникати спрощених уявлень про інтелектуальні відмінності між соціальними групами та акцентує увагу на ролі освітніх і соціальних можливостей.

Велике значення має також проблема освітньої нерівності. Обмежений доступ до якісної освіти може ускладнювати розвиток інтелектуального потенціалу людини. Саме тому сучасні освітні системи прагнуть забезпечити рівні можливості для розвитку здібностей незалежно від соціального походження.

Інтелектуальний розвиток людини пов'язаний не лише з матеріальними умовами, а й із психологічним кліматом сім'ї, рівнем підтримки, стилем виховання та очікуваннями значущих дорослих. Позитивне емоційне середовище сприяє розвитку пізнавальної активності та впевненості у власних можливостях.

4. Сільсько-міські та інші регіональні відмінності

Регіональні умови життя також впливають на формування індивідуальності та психологічний розвиток людини. Найбільш поширеними є сільсько-міські відмінності.

Міське середовище характеризується високою інтенсивністю соціальних контактів, швидким темпом життя, великою кількістю інформації, широкими освітніми та професійними можливостями.

Люди, які живуть у великих містах, зазвичай мають більший доступ до освіти, культурних ресурсів, професійної реалізації та соціальної мобільності. Водночас урбанізоване середовище часто супроводжується підвищеним рівнем стресу, емоційного виснаження та інформаційного перевантаження.

Сільське середовище відзначається більшою стабільністю соціальних зв'язків, тіснішими міжособистісними взаєминами та нижчим темпом життя. У сільській місцевості часто сильніше виражені традиційні цінності та колективні форми взаємодії.

Водночас жителі сільської місцевості можуть мати обмежений доступ до якісної освіти, психологічної допомоги, культурних ресурсів і професійного розвитку.

Регіональні відмінності проявляються також у стилі спілкування, рівні відкритості, життєвих цінностях, способах розв'язання конфліктів та особливостях соціальної поведінки.

Сучасна психологія наголошує, що жодне середовище не є «кращим» чи «гіршим». Кожне середовище формує свої психологічні ресурси та адаптаційні механізми.

Для психолога важливо враховувати регіональний контекст життя людини, оскільки він впливає на систему цінностей, стиль мислення, життєві очікування та способи соціальної взаємодії.

Суттєве значення мають також культурні та етнорегіональні особливості. Різні регіони можуть відрізнятися за традиціями, мовленнєвими нормами, стилем виховання дітей, ставленням до праці та освіти.

У процесі глобалізації відбуваються значні зміни у структурі регіональних відмінностей. Розвиток цифрових технологій та інформаційного простору поступово зменшує інформаційну ізолюваність окремих регіонів, але водночас може створювати нові психологічні виклики, пов'язані з інформаційним перевантаженням та кризою ідентичності.

Таким чином, регіональні умови життя є важливим чинником формування індивідуальності, поведінки, системи цінностей та життєвих орієнтацій особистості.

Соціально-класові відмінності є важливим чинником формування особистості та індивідуальних психологічних особливостей людини. Вони впливають на умови розвитку, систему

цінностей, освітні можливості, рівень соціальної підтримки, професійні перспективи та психологічне благополуччя.

Методи дослідження соціально-класових відмінностей дозволяють комплексно аналізувати вплив соціального середовища на розвиток особистості. Соціальний клас, соціально-економічний статус і регіональні умови життя можуть впливати на когнітивний розвиток, мотивацію, стиль поведінки та міжособистісну взаємодію.

Водночас сучасна психологія підкреслює активну роль особистості у власному розвитку. Соціальні умови створюють певні можливості та обмеження, але не визначають повністю життєвий шлях людини.

Для майбутніх психологів знання соціально-класових відмінностей має важливе професійне значення, оскільки дає змогу краще розуміти вплив соціального контексту на психічний розвиток людини та здійснювати психологічну допомогу з урахуванням індивідуальних і соціальних особливостей особистості.

Питання для самоконтролю

1. Що таке соціально-класові відмінності?
2. Яке значення мають соціально-класові відмінності у диференціальній психології?
3. Які чинники впливають на формування соціально-класових відмінностей?
4. Які методи використовують для дослідження соціально-класових відмінностей?
5. У чому полягає сутність спостереження як методу психологічного дослідження?
6. Яке значення мають бесіда та інтерв'ю у вивченні соціальних груп?
7. Що таке психодіагностика і які її можливості у дослідженні соціально-класових відмінностей?

8. Що таке соціометричний метод?
9. У чому полягає сутність лонгitudного дослідження?
10. Що таке соціальна стратифікація?
11. Яким чином соціальний клас впливає на психологічний розвиток людини?
12. Що таке соціальна депривація?
13. Які психологічні наслідки може мати соціальна нерівність?
14. Що таке культурний капітал за П. Бурдьє?
15. Як соціально-економічний статус впливає на розвиток інтелекту?
16. Які фактори середовища сприяють когнітивному розвитку дитини?
17. Чому сучасна психологія не зводить інтелект лише до рівня IQ?
18. Які особливості міського середовища впливають на особистість?
19. Які психологічні особливості характерні для сільського середовища?
20. Яке значення мають регіональні відмінності для формування індивідуальності?
21. Як глобалізація впливає на регіональні психологічні відмінності?
22. Чому психологу важливо враховувати соціальний контекст життя людини?

Список рекомендованої літератури

1. Ананьєв Б. Г. Людина як предмет пізнання : монографія. Київ : Либідь, 2021. 384 с.
2. Максименко С. Д. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2022. 352 с.
3. Москалець В. П. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Ліра-К, 2021. 564 с.
4. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. Київ : Кондор, 2021. 576 с.

5. Психологія індивідуальних відмінностей : навчальний посібник / за ред. О. П. Саннікової. Одеса : Гельветика, 2022. 328 с.
6. Савчин М. В. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Академія, 2021. 344 с.
7. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2021. 372 с.

Список використаної літератури

1. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge : Harvard University Press, 2021.
2. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. Cambridge : Harvard University Press, 2021.
3. Coleman J. Foundations of Social Theory. Cambridge : Harvard University Press, 2021.
4. Vygotsky L. S. Mind in Society. Cambridge : Harvard University Press, 2021.
5. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо професійної підготовки студентів-психологів. Київ : МОН України, 2022.
6. Rogers C. On Becoming a Person. Boston : Houghton Mifflin, 2021.

Інформаційні джерела

1. American Psychological Association. URL: <https://www.apa.org>
2. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua>
3. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. URL: <https://psychology-naes-ua.institute>
5. Google Scholar. URL: <https://scholar.google.com>
6. ResearchGate. URL: <https://www.researchgate.net>

ГЛОСАРІЙ ДО КОНСПЕКТУ ЛЕКЦІЙ «ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ»

Глосарій містить основні поняття та категорії, які використовуються у межах навчальної дисципліни «Диференціальна психологія». Подані визначення охоплюють матеріал усіх восьми тем курсу та спрямовані на формування у студентів системного розуміння ключових психологічних категорій.

Термін	Визначення
Адаптація	процес пристосування особистості до умов середовища, діяльності та соціальної взаємодії
Акцентуація характеру	надмірне вираження окремих рис характеру, що зумовлює специфічні особливості поведінки
Асиметрія півкуль	функціональна спеціалізація правої та лівої півкуль головного мозку
Біхевіоризм	напрямок у психології, що вивчає поведінку людини як систему реакцій на зовнішні стимули
Вища нервова діяльність	сукупність нервових процесів, що забезпечують складні форми поведінки та психічної діяльності
Гендер	соціально сформована система уявлень про чоловічі та жіночі ролі
Гендерна роль	сукупність соціальних очікувань щодо поведінки чоловіків і жінок
Гендерна ідентичність	усвідомлення людиною власної належності до певної статі
Геніальність	найвищий рівень розвитку здібностей, що проявляється у створенні принципово нових культурних або наукових цінностей

Термін	Визначення
Гуманістична психологія	напрямок психології, що акцентує увагу на само-реалізації та розвитку особистості
Депривація	обмеження або позбавлення людини важливих умов і ресурсів розвитку.
Диференційна психологія	галузь психології, що вивчає індивідуальні та групові психологічні відмінності
Доброзичливість	особистісна риса, що проявляється у позитивному ставленні до інших людей
Екстраверсія	спрямованість особистості на зовнішній світ, спілкування та соціальну активність
Емоційна стабільність	здатність людини контролювати емоційні реакції та зберігати психологічну рівновагу
Емоційний інтелект	здатність розуміти власні емоції та емоції інших людей
Ергічність	рівень психічної активності та працездатності людини
Задатки	природні анатомо-фізіологічні передумови розвитку здібностей
Здібності	індивідуально-психологічні особливості, що забезпечують успішність діяльності
Ієрархічна організація особистості	багаторівнева система психологічних властивостей особистості
Індивід	людина як біологічна істота, представник людського роду
Індивідуальність	неповторне поєднання психологічних властивостей людини
Індивідуальний стиль діяльності	система індивідуальних способів виконання діяльності
Інтелект	система пізнавальних здібностей, що забезпечує розумову діяльність людини
Інтроверсія	спрямованість особистості на внутрішній світ і власні переживання
Когнітивні здібності	психічні можливості, пов'язані з пізнанням, мисленням, пам'яттю та увагою

Термін	Визначення
Комунікативність	здатність людини ефективно взаємодіяти з іншими людьми
Конституційний підхід	теорія, що пояснює психологічні особливості людини через тип тілобудови
Креативність	здатність до творчого мислення та створення нових ідей
Культурний капітал	сукупність знань, навичок і культурних ресурсів, отриманих у процесі соціалізації
Локус контролю	схильність людини пояснювати події зовнішніми або внутрішніми чинниками
Меланхолік	тип темпераменту, для якого характерні чутливість, вразливість і схильність до глибоких переживань
Міжособистісна взаємодія	процес спілкування та взаємного впливу людей один на одного
Мотив	внутрішнє спонукання до діяльності
Мотивація досягнення	прагнення людини до успіху та високих результатів діяльності
Нейротизм	рівень емоційної нестійкості та схильності до тривожності
Обдарованість	високий рівень розвитку здібностей, що створює передумови для значних досягнень
Особистість	соціально зумовлена система психологічних властивостей людини
Пам'ять	психічний процес запам'ятовування, збереження та відтворення інформації
Перцепція	процес сприймання людиною навколишнього світу
Пластичність	здатність нервової системи та психіки швидко перебудовувати діяльність
Поведінка	сукупність дій та реакцій людини у взаємодії з навколишнім середовищем
Потреба	стан необхідності в певних умовах існування або діяльності

Термін	Визначення
Психогенетика	галузь психології, що вивчає співвідношення спадковості та середовища у розвитку психіки
Психодіагностика	система методів вивчення психологічних особливостей людини
Психофізіологія	галузь науки, що досліджує фізіологічні основи психічних процесів
Рефлексія	усвідомлення людиною власних психічних станів та особливостей поведінки
Самооцінка	оцінка людиною власних якостей, можливостей і місця серед інших людей
Саморегуляція	здатність особистості свідомо керувати власною поведінкою та емоціями
Самосвідомість	усвідомлення людиною самої себе як особистості
Сангвінік	тип темпераменту, для якого характерні активність, оптимізм і товариськість
Соціалізація	процес засвоєння людиною соціального досвіду, норм і цінностей суспільства
Соціальна адаптація	пристосування людини до соціального середовища
Соціальна депривація	нестача соціальних умов, необхідних для нормального розвитку особистості
Соціальна мобільність	можливість зміни людиною свого соціального статусу
Соціальна стратифікація	поділ суспільства на соціальні групи за рівнем статусу, доходу та влади
Соціально-економічний статус	положення людини в суспільстві, пов'язане з рівнем доходу, освіти та професії
Соціально-класові відмінності	відмінності між соціальними групами, зумовлені умовами життя, освітою та соціальним статусом
Соціометрія	метод дослідження міжособистісних відносин у групі
Спадковість	сукупність генетичних характеристик, які передаються від батьків до дітей

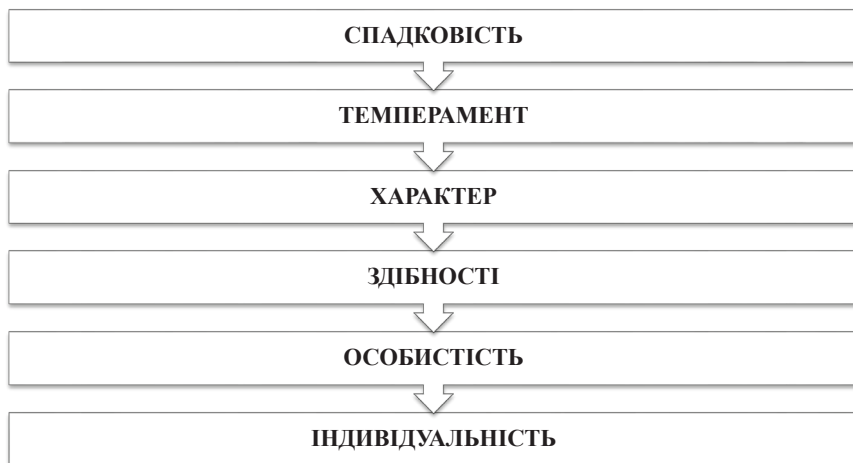
Термін	Визначення
Статева диференціація	процес формування психологічних і поведінкових відмінностей між чоловіками та жінками
Стрес	стан психічного напруження у відповідь на складні життєві обставини
Суб'єкт діяльності	людина як активний учасник і організатор власної діяльності
Сумлінність	особистісна риса, що проявляється у відповідальності та організованості
Талант	високий рівень розвитку спеціальних здібностей.
Темперамент	сукупність індивідуально-психологічних властивостей, що визначають динаміку психічної діяльності
Тривожність	схильність людини переживати стан занепокоєння та напруження
Установка	готовність людини до певного способу сприйняття або поведінки
Флегматик	тип темпераменту, для якого характерні спокій, урівноваженість і повільний темп діяльності
Формально-динамічні властивості	характеристики психічної діяльності, що визначають її темп, інтенсивність та емоційність
Характер	система стійких індивідуальних способів поведінки людини
Холерик	тип темпераменту, для якого характерні імпульсивність, енергійність та емоційність
Цінності	усвідомлені життєві орієнтири та значущі для особистості принципи
Чутливість	здатність людини тонко реагувати на зовнішні та внутрішні стимули

ДОДАТКИ ДО КОНСПЕКТУ ЛЕКЦІЙ «ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ»

Додатки містять структурно-логічні схеми, таблиці, алгоритми та практичні пам'ятки, які можуть бути використані студентами спеціальності «Психологія» для систематизації навчального матеріалу та підготовки до практичних занять.

Додаток А

Структурно-логічна схема індивідуальності

Додаток Б

Таблиця типів темпераменту

Тип темпераменту	Основні риси	Сильні сторони	Можливі труднощі
Сангвінік	активність, товариськість	адаптивність, оптимізм	непослідовність
Холерик	імпульсивність, енергійність	рішучість, активність	емоційна нестійкість
Флегматик	спокій, врівноваженість	стабільність, терплячість	повільність
Меланхолік	чутливість, вразливість	емпатія, глибина переживань	тривожність

Додаток В

Алгоритм психологічного аналізу особистості

1. Визначення основних біографічних даних особистості.
2. Аналіз темпераменту та динамічних властивостей.
3. Визначення провідних рис характеру.
4. Аналіз мотивації та ціннісних орієнтацій.
5. Оцінка здібностей та інтелектуальних особливостей.
6. Дослідження рівня самооцінки та саморегуляції.
7. Аналіз соціальної адаптації та міжособистісних відносин.
8. Формулювання психологічного висновку.

Структурно-логічна схема формування характеру

Додаток Д

Практична пам'ятка студенту-психологу

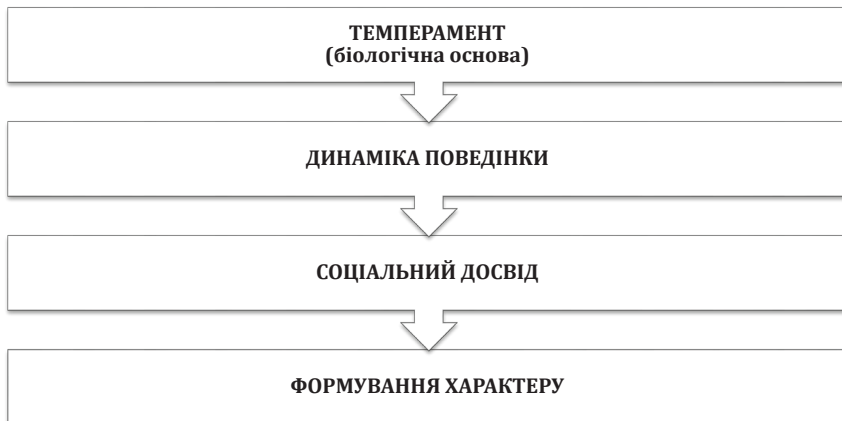
- Враховуйте індивідуальні відмінності кожної людини.
- Не оцінюйте особистість лише за окремими рисами.
- Поєднуйте результати тестування з аналізом поведінки.
- Дотримуйтеся етичних норм психологічної діяльності.
- Уникайте стереотипів щодо статі, соціального статусу чи темпераменту.
- Пам'ятайте про вплив середовища на психологічний розвиток.
- Використовуйте комплексний підхід до аналізу особистості.
- Постійно розвивайте професійну рефлексію.

Таблиця порівняння понять

Поняття	Характеристика	Відмінність
Індивід	біологічна істота	природна основа людини
Особистість	соціальна система якостей	формується в суспільстві
Індивідуальність	унікальне поєднання властивостей	неповторність людини
Темперамент	динаміка психічної діяльності	має біологічну основу
Характер	система стійких способів поведінки	формується соціально

Додаток Ж

Схема взаємозв'язку темпераменту і характеру

**Практична пам'ятка
щодо професійного саморозвитку психолога**

- Розвивайте навички самоспостереження та рефлексії.
- Підвищуйте рівень емоційної стійкості.
- Навчайтеся працювати з різними типами особистості.
- Формуйте навички професійної комунікації.
- Підтримуйте професійну етику.
- Постійно оновлюйте психологічні знання.
- Розвивайте критичне мислення.
- Уникайте професійного вигорання.

НОТАТКИ

Навчальне видання

КОРЕНЄВА Юлія Петрівна

ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Конспект лекцій з навчальної дисципліни

Комп'ютерне верстання *Н. М. Ковальчук*

Коректор *О. Є. Вакула*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 9,53. Вид. № 23. Зам. № 1510-88.
Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54007
E-mail: publishing@nuos.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.